

HISTÒRIA I FONTS DEL DRET ROMÀ

Professor Dr. F. Javier Casinos i Mora

CURS ACADÈMIC 2022-2023

UNIVERSITAT Đ VALÈNCIA

CONCEPTE DE “DRET ROMÀ”

Significats de l'expressió “dret romà”

Amb el mot “**dret**” designem el conjunt de regles mitjançant les quals s'organitza una societat i les seues institucions i es resolten els conflictes d'interesos entre els seus ciutadans, entre els ciutadans i l'Estat i entre els òrgans de l'Estat. Aquestes regles permeten, imposen, prohibeixen o puneixen determinats actes o comportaments.

D'acord amb aquest sentit primari del terme “dret”, el **dret romà** seria el conjunt de normes amb què els antics romans s'organitzaren històricament al llarg d'aproximadament catorze segles. La inclusió en aquesta definició bàsica d'un referent temporal és necessària perquè el dret romà és d'antuvi un **fet històric**. Dos esdeveniments es poden fer servir convencionalment per a marcar els límits de vigència del dret romà com a fet històric: la fundació de Roma en 753 aC, segons la tradició, i la mort de l'emperador Justinià I en 565 dC, amb qui tingué lloc una fita extraordinària per a la història del dret: la promulgació del que seria conegut com a *Corpus Iuris Civilis*.

El dret romà pot ser definit també com l'**experiència jurídica** del poble romà. Aquesta definició es refereix a com creà, pensà, expressà, practicà, aplicà, executà, ensenyà, a com visqué el dret, tot comptat, el poble romà i els seus operadors jurídics. Aquesta experiència ha estat també element fonamental de les experiències jurídiques d'altres pobles posteriors. N'és prova el fet que la interpretació del *Corpus Iuris* de Justinià ha constituït històricament l'ordit sobre el qual s'han teixit els drets nacionals de la majoria dels Estats europeus i d'altres continents. Per això, “dret romà” significa també **tradició romanística**, expressió amb què es designa la forta empremta deixada pel dret romà en les posteriors experiències jurídiques d'altres pobles. En relació amb certs esdeveniments històrics i amb els corrents d'estudi científic del dret que s'han succeït en el temps, des de la glossa medieval fins al pandectisme del segle XIX, els estudiosos han parlat i continuen fent-ho de “recepció” del dret romà, de “pervivència” del dret romà, de “tradició” romanística o d’“actualització” o “modernització” del dret romà segons els casos. En l'actualitat es pot parlar també de “romanisme jurídic” o de llegat jurídic romà en relació amb els moderns ordenaments jurídics de molts països.

Una altra accepció de l'expressió “dret romà” és la que l'identifica amb una **ciència**, que amb uns certs mètodes i a partir d'unes fonts estudia el dret romà en el seu context històric i també la seua pervivència en ordenaments jurídics històrics i contemporanis. Es pot dir sense incórrer en exageració que des de l'edat mitjana fins al segle XX parlar de ciència del dret privat al món occidental ha estat gairebé sempre el mateix que parlar de ciència jurídica romanística o, com a mínim, que especular sobre el valor del dret romà.

Queden encara dues accepcions més de l'expressió "dret romà": dret romà com a contingut d'uns llibres i dret romà entès com a llenguatge jurídic. Pel que fa a la primera, dret romà és el **contingut d'uns llibres**: principalment els que componen l'anomenat *Corpus Iuris Civilis*, "Cos de dret civil", consistent bàsicament en una recopilació de llibres jurisprudencials i legislatius feta en el segle VI dC a Constantinoble per l'emperador bizantí Justinià I. Finalment, "dret romà" s'identifica també amb un **llenguatge jurídic**, amb una terminologia jurídica, una mena de llengua comuna o "koiné" jurídica pròpia dels juristes dels Estats amb ordenaments jurídics d'arrels romanístiques.

Dret objectiu i dret subjectiu

Anomenen **dret objectiu** el conjunt de normes mitjançant les quals s'organitza una societat i les seues institucions i es resolen els diferents conflictes d'interessos. Es tracta, doncs, del dret tal com l'hem definit primàriament abans. Les normes que constitueixen el dret objectiu són les normes socials per antonomàsia, les **normes jurídiques**: les regles que regeixen la conducta de les persones en llurs relacions socials i l'observança de les quals és garantida per l'Estat mitjançant sancions. Perquè una norma social siga jurídica i no pas moral, d'urbanitat, religiosa, tècnica, etc., ha de ser bàsicament: **racional**: orientada al bé comú i a un determinat ideal de justícia; **general**: adreçada a tots els membres de la col·lectivitat i no pas a membres concrets o a la regulació de casos concrets; **abstracta**: ha de regular situacions abstractament considerades, no pas concretes i determinades; **imperativa**: ha de contenir un comandament o una prohibició; i **coactiva**: susceptible, si escau, de ser imposada per la força.

Però de "dret" també es parla en un sentit subjectiu. **Dret subjectiu** és la possibilitat que té un individu de tenir un comportament determinat sense que ningú pugui impedir-li-ho perquè la comunitat l'empara. En termes més tècnics, és la facultat o prerrogativa reconeguda a una persona pel dret objectiu de fer valdre una pretensió o d'imposar a una persona, a diverses persones o a tothom un determinat comportament.

Quan parlem de "dret romà", "dret penal", "dret administratiu" o "dret civil" fem servir el terme "dret" en un sentit objectiu, com a ordenament o conjunt de normes jurídiques, mentre que ho fem en un sentit subjectiu quan diem, per exemple, que un individu té un "dret" de propietat sobre una cosa i que això el legitima per a pretendre judicialment una protecció envers qualsevol que pertorbe la seua situació; o que un individu té un dret de crèdit, és creditor, i que això el legitima per exigir d'un altre, que té la condició de deutor, la satisfacció del crèdit o, cosa que és el mateix, el pagament del deute. En el primer cas el dret subjectiu s'anomena **dret real** i el té el seu titular *erga omnes*, "envers tothom"; i, en el segon, **dret personal** i el té el seu titular sols envers una altra persona o de vegades diverses persones.

Mentre que el dret objectiu és el dret com a norma o ordenament (*norma agendi*), el dret subjectiu és el dret com a facultat o prerrogativa (*facultas agendi*) i aquest darrer implica necessàriament un **deure jurídic**, ja que allò que per a una persona és facultat o poder per a una altra és límit o submissió. Norma, potestat i deure són així els tres els sentits fonamentals de “dret”.

Ius

El terme llatí que correspon substancialment a la nostra paraula “dret” és *ius*. D’antuvi, crida l’atenció que la mateixa paraula genèricament designativa de “dret” en les llengües romàniques (dret, derecho, diritto, droit, dreapta, direito, etc.) o germàniques (Recht, right, ret, rätt, etc.) de països de tradició romanística no tinga com a ètim *ius*, que sí que tenen en canvi nombrosos mots secundaris o compostos, com ara, “jurídic”, “jurista”, “jutge”, “jurisprudència”, “jurisdicció” o “judicatura”. L’explicació es troba en el fet que “dret” i els seus equivalents en les diferents llengües deriven de *directum*, participi de perfet del verb llatí *dirigere* (“posar en línia recta, redreçar; dirigir, conduir”), el qual fou utilitzat en concurrència amb el terme *ius* en el Baix Imperi romà per influència de les imperants concepcions estoica i cristiana del dret fins a acabar per substituir-lo a l’edat mitjana i passar a les llengües romàniques i germàniques. *Directum* expressa les idees de “direcció”, de “rectitud” i per extensió de comandament adreçat a qui necessita ser guiat per a no desviar-se. És un terme, doncs, amb una connotació moral que no tenia l’antic mot *ius*. De fet, de vegades *directum* es fa servir com a adjectiu tot qualificant el *ius*, *ius directum*, amb el significat de dret que s’ajusta a la moral i a la religió. Després n’hi hauria prou amb la sola paraula *directum* per a expressar aquesta mateixa idea, ja que en la concepció medieval el dret, *directum*, era per definició un dret ajustat a la moral i a la religió cristianes.

Directum també es relaciona tradicionalment amb la imatge d’una dona o deessa que sosté una balança (la representació amb els ulls embenats o cecs no és antiga sinó que pertany a la iconografia renaixentista). Efectivament, aquesta imatge simbolitza l’equilibri, la justícia o l’equitat quan l’agulla de la balança és *directa*, o siga és al bell mig i, per tant, en posició vertical. L’origen d’aquesta representació de la justícia, que trobem de vegades en l’art o la numismàtica romana és, tanmateix, egípcia, no pas romà. Per altra banda, malgrat que els romans foren el poble del dret no tingueren cap deessa de la justícia fins que per influència grega incorporaren tardanament a llur panteó la deessa *Iustitia*, una sort de fusió de les diverses deesses gregues relacionades amb la justícia divina i humana.

Amb el terme *ius* els romans designaven genèricament la valoració positiva d’una determinada situació o comportament humà en relació amb l’ordre social, ordre que existia a escala humana de la mateixa manera que existia com a qualitat essencial de l’univers un ordre còsmic regit per lleis naturals. Aquell ordre social era complex i basat indistintament en regles de tota mena rebudes dels avantpassats (*mores maiorum*): jurídiques, morals, religioses, cerimonials, estètiques, etc., i, per això, la idea de *ius* no equivalia exactament a

la nostra de “dret”, sinó que era un concepte més ampli, referit no sols a l’adequació d’un comportament a normes socials estrictament jurídiques sinó també morals, religioses, etc. I no és que l’ordre de què parlem fos ajustat o s’inspirés en una moral o religió externes a aquest, com expressa la idea de *directum*, sinó que la moral i la religió hi eren intrínseques. Amb el temps, però, el concepte de *ius* acabaria per limitar-se a un significat estrictament jurídic i a expressar les idees de “dret objectiu” i “dret subjectiu”, que trobem presents en les obres dels juristes romans.

Malgrat la importància del terme *ius*, els juristes romans mai no gosaren definir-lo. De fet, cal anar al segle II dC per a trobar la lacònica definició de *ius* del jurista Cels: *Ius est ars boni et aequi*: “El dret és la tècnica del bo i equitatiu”. En realitat, però, no es tracta d’una veritable definició sinó de la conclusió empírica d’un jurista feta des de l’òptica del quefer jurisprudencial quotidià. De fet, la frase té un modest rerefons pràctic, no pas filosòfic com es pensa sovint, ja que *ars* vol dir tècnica o ciència pràctica i es refereix a la tasca quotidiana del jurista, la qual requereix una permanent adequació a la realitat social i econòmica. Així, el dret és la tècnica o l’habilitat d’esbrinar amb l’instrument intel·lectual de la prudència o de la saviesa pràctica el que és bo i equitatiu en cada cas i ateses les circumstàncies concomitants.

Tampoc és una definició de *ius* sinó més aviat una felïç descripció dels principis o criteris fonamentals d’índole ètica que han d’inspirar el deure jurídic la màxima d’Ulpia (s. II-III dC): *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*: “Els preceptes del dret són aquests: viure honestament, no fer mal a altri i donar a cadascú el que és seu”. D’aquesta màxima cal remarcar d’antuvi la concepció distributiva de la justícia present en el tercer *praeceptum*, la qual és un tret fonamental del dret romà; i, després, com els tres preceptes apareixen ordenats de més a menys extensió i de menys a més intensió, de tal manera que, per una banda, el primer, “viure honestament”, implica necessàriament el segon, “no fer mal a altri”, i, aquest, el tercer, “donar a cadascú el que és seu”; i, per altra banda, el tercer principi és més intens o definit que el segon i, aquest, més que el primer. Vegem tot seguit les **classificacions** més importants del *ius*:

Ius Quiritium, “dret dels quirits”: *quirites* és el nom amb què des dels temps més antics es designava els ciutadans romans. El *ius quiritium* constitueix el nucli més antic del *ius civile*.

Ius civile, “dret civil”: és el dret dels ciutadans, ço és, el conjunt de normes d’exclusiva aplicació als ciutadans romans. En un sentit estricte s’oposa a *ius gentium* i en un sentit ampli a *ius honorarium* i a *ius praetorium*.

Ius honorarium, “dret honorari”: és el dret produït pels magistrats amb funció jurisdiccional: pretors, edils curuls i governadors de províncies. L’adjectiu *honorarium* deriva del mot *honor*

o *honor*, que entre altres coses significa “magistratura, càrrec públic honorífic”. La part més important del *ius honorarium* és la constituïda pel *ius praetorium*.

Ius praetorium, “dret pretorià”: és el dret que prové dels *praetores*, “pretors”, ço és, dels magistrats encarregats de l’administració de justícia. Com ensenya Papinià (s. II-III dC), és el dret que els pretors introduïren per a facilitar l’aplicació del dret civil, per a omplir les llacunes del dret civil i per a esmenar el dret civil”. Pel que fa a la tercera de les finalitats, el dret pretorià pretén corregir la iniquitat que de vegades resulta de l’aplicació estricta del dret civil i atènyer així l’*aequitas*, “equitat”, entesa com a justícia del cas concret.

Ius gentium, “dret de gents”: és el dret comú a tots els pobles humans, ço és, als romans i als estrangers, mentre que el *ius civile* és el dret propi dels ciutadans romans i només s’aplica a aquests. En la mesura que el dret de gents també s’aplica als ciutadans romans, s’entén que en un sentit ampli el *ius civile* abraça el *ius gentium*. Són institucions del dret de gents i, per tant, comunes a tots els pobles entre d’altres: la guerra, l’esclavatge, la captivitat, la manumissió, la fixació de límits entre els camps, el comerç, la compravenda, l’arrendament i algunes obligacions.

Ius publicum et ius privatum, “dret públic i dret privat”: Ulpià ens diu que dos són els punts de vista (*positiones*) del dret: el públic i el privat. “Dret públic” és aquell referit a la disposició o ordre de la *res Romana*, és a dir, al govern de l’Estat, a les estructures organitzatives de la *civitas* romana; i “dret privat” és el relatiu a la utilitat dels particulars, ço és, aquell que s’ocupa dels ciutadans, de la protecció de llurs interessos i de la regulació de llurs relacions. Segons siga l’interès tutelat que es contemple preferentment, el de l’Estat o el dels particulars, el dret té un punt de vista públic o privat.

Ius commune et ius singulare, “dret comú i dret singular”: mentre el primer es refereix al conjunt de les institucions que són d’aplicació general, el segon es refereix a règims jurídics excepcionals i que són fora de la lògica del sistema en contradir el tret de la generalitat característic de les normes jurídiques. Llur excepcionalitat es basa en alguna raó extraordinària o en alguna circumstància especial que l’aconsella. És el cas, per exemple, dels testaments dels militars, que no eren sotmesos a les formalitats exigides ordinàriament a la resta de testadors per raó de les dificultats d’acomplir-les i per la coneguda *simplicitas* i *imperitia* dels soldats.

Ius naturale, “dret natural”: modernament s’entén per dret natural una mena de dret ideal, relatiu al deure (l’haver de ser), identificat amb la justícia i de caràcter absolut i universal. Per als juristes romans també tingué aquest significat. N’és prova la següent afirmació de Paule (s. II-III dC) concernent el contingut del dret natural: *Id quod aequum et bonum est*: “El que és equitatiu i bo”. Ara bé, *ius naturale* també tingué altres significats: el dret que és comú a tots els animals; i el dret basat en la *ratio naturalis*, “raó natural”, que segons l’estoïcisme

era present en tots els éssers humans. En aquesta darrera concepció dret natural i dret de gentes semblarien coincidir; tanmateix, hi havia institucions del *ius gentium*, com ara l'esclavitud, que no podien derivar de la *ratio naturalis*, puix que tot ésser humà naix lliure, per naturalesa és sempre lliure i sols per convenció humana pot esdevenir o nàixer esclau. D'aquesta manera, *ius gentium* i *ius naturale* serien només parcialment coincidents.

Clourem aquest apartat amb les definicions de “justícia” i de “jurisprudència” d'Ulpià que foren incorporades al Digest de Justinà:

Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi: “La justícia és la constant i permanent voluntat de donar a cadascú el que és seu”. Aquesta definició sembla reduir la *iustitia* al seu aspecte distributiu, oblidant el commutatiu i l'equitatiu, present, tanmateix, aquest darrer, per exemple, en la definició celsina de *ius (bonum et aequum)*, terme del qual procedeix el de *iustitia*.

Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia: “La jurisprudència és el coneixement de les coses divines i humanes, la ciència del que és just i injust”. La jurisprudència és el coneixement del dret, la saviesa pràctica i previsora del jurista mitjançant la qual és capaç de discernir què s'adiu amb el *ius* i què el contradia. La referència a les coses divines i humanes recorda que els juristes en els temps més antics eren coneixedors tant del *ius*, o legalitat humana, com del *fas*, o dret religiós.

PERIODITZACIÓ DE LA HISTÒRIA DEL DRET ROMÀ

La periodització històrica és un intent d'ordenació estratificada del passat per a la seua millor comprensió i es basa en la connexió existent entre certs períodes o unitats temporals i certs continguts o estructures. Aplicada al dret romà la periodització és un intent d'ordenar en períodes o èpoques la llarga història del dret romà com a dret vigent, com a *ius Romanorum*. Primer s'oferirà l'esquema bàsic de la periodització proposada i després la seua justificació.

- Època arcaica: mitjan s. VIII aC-130 aC
- Època clàssica: 130 aC–230 dC
 - Primera època clàssica: 130 aC-30 aC
 - Època clàssica central: 30 aC-130 dC
 - Època clàssica tardana: 130-230
- Època postclàssica: 230–mitjan s. VI

- Etapa diocleciana: 230-330.
- Etapa constantiniana: 330-430.
- Etapa teodosiana: 430-530
- Etapa justiniana: 530-565

Cal diferenciar tres grans èpoques en la història del dret romà: arcaica, clàssica i postclàssica, per raó de llur respectiva connexió amb uns diversos continguts jurídics, politicoconstitucionals i economicosocials.

Època arcaica. És l'època del dret de la *civitas* romana, del dret dels quirits. Comprèn des de l'aparició de la ciutat de Roma, a partir d'organismes polítics menors com les *gentes* i les *familiae*, fins a la seua conversió en una potent ciutat estat dominadora del món mediterrani i en contacte estret amb les civilitzacions circumdants. En l'aspecte polític comprèn els règims monàrquic i republicà i la predominança de la classe aristocràtica i senatorial. En l'aspecte economicosocial es correspon amb una economia eminentment agrària i amb relacions de clientela. Les fonts del dret d'aquest període són: els costums dels avantpassats (*mores maiorum*), la Llei de les XII Taules (*Lex XII tabularum*) i la jurisprudència pontifical. El dret es caracteritza pel formalisme i el rigorisme i el tipus de procés és el de les ritualistes *legis actiones*. Quant a la delimitació cronològica d'aquesta primera etapa, caldria posar la fi cap a l'any 130 aC, ja que al voltant d'aquest any s'esdevingué una important fita jurídica: la introducció del procediment formulari per la Llei Eúcia. Aquest procediment afectà la mateixa concepció del dret en motivar l'aparició del dualisme *ius ciuile-ius honorarium* i impulsar la idea d'*aequitas* com a permanent aspiració del dret. També al voltant d'aquesta data conclou la tercera guerra púnica i es consolida l'hegemonia de Roma al Mediterrani, la qual cosa suposà importants transformacions en les esferes econòmica i social, com ara el desenvolupament del comerç, un sensible augment del nombre d'esclaus i el sorgiment d'una potent classe emergent, que està en pugna amb l'aristocràcia senatorial. En l'esfera cultural cal remarcar l'accentuació de la influència de la cultura grega i la seua fusió final amb la romana en una cultura grecolatina.

Època clàssica. L'arc cronològic que abraça aquest període és el comprès entre el 130 aC –data que no s'ha d'entendre, de la mateixa manera que les altres dates, com una referència exacta sinó aproximada i per una raó mnemotècnica– i el 230 dC, data que s'aproxima a la de l'òbit de l'emperador Alexandre Sever (235 dC). El període clàssic es correspon a l'esfera política amb la crisi de la República i el Principat. És aquest període el del màxim esplendor del dret romà a través del joc combinat dels tres ordres jurídics: *ius ciuile*, *ius honorarium* i *ius gentium*. En relació amb la jurisprudència, l'assassinat del jurista Ulpià en 224 dC, aleshores prefecte del pretori d'Alexandre Sever i darrer gran jurista clàssic, pot considerar-se simbòlicament com la fi de l'època d'esplendor de la jurisprudència romana. Els juristes

del segle II dC mostren en llurs escrits un esperit de continuïtat amb els juristes anteriors, als quals consideren com a precedents d'autoritat actual, de manera que es pot parlar d'una continuïtat de la jurisprudència des del tram final de la República fins aquest moment. El període clàssic coincideix amb la vigència del procés formulari, el qual afavorí el desenvolupament del dret clàssic. El desplaçament a l'inici del segle III d'aquell tipus de procés per l'anomenada "cognició extraordinària", procés característic del període postclàssic, és una altra de les raons que aconsellen marcar com a punt final de l'època clàssica la data de 230 dC, i també la creació llavors de l'Escola de Dret de Berit, un dels principals motors intel·lectuals del dret romà postclàssic. Hi ha dos arguments més a favor de la finalització de l'època clàssica al voltant del 230. El primer és el trànsit del rotlle de paper o *volumen* al *codex* o llibre cosit pels seus laterals, puix que la reedició d'obres antigues amb aquest nou format provocà l'alteració de molts textos. És presumible que aquest esdeveniment també influí en els gens creatius nous gèneres de la literatura jurídica, com ara els epítoms o compendis elementals, que sorgiren a partir d'aquest moment. El segon argument és la revolució que suposà per a les estructures del dret romà l'extensió massiva de la ciutadania romana per obra de la *Constitutio Antoniniana* o Edicte de Caracal·la de 212 dC. Finalment, en el context històric general l'Imperi comença a presentar al voltant de 230 dC símptomes de cansament, decadència i crisi de poder. En són manifestació les derrotes davant els perses sofrides per Valerià (259 dC) i la secessió de la Gàl·lia. Així mateix, la crisi econòmica i la del paganisme religiós coincideixen en aquest moment històric. L'evolució del quadre de fonts del dret aconsella distingir tres etapes dins de l'època clàssica:

- **Primera època clàssica:** 130-30 aC: la darrera data es correspon aproximadament amb l'inici del Principat d'August (27 aC), que causà una alteració en el quadre de fonts. Són fonts del dret romà en aquest període: la jurisprudència, la llei i l'edicte del pretor.
- **Època clàssica central:** 30 aC-130 dC: la darrera data es correspon aproximadament amb la de la codificació de l'edicte del pretor (138 dC) per Salvi Julià per encàrrec d'Adrià. Són fonts del dret romà: la jurisprudència, els senatconsults i l'edicte del pretor.
- **Època clàssica tardana:** 130 dC-230 dC: són fonts del dret romà: la jurisprudència, l'edicte perpetu, els rescriptes imperials i les *orationes*.

Època postclàssica. Comprèn des del 230 dC fins a les compilacions justinianes de mitjan segle VI. Aquest període es correspon en la història constitucional amb la fi del Principat i amb el règim manifestament autoritari conegut com a "Dominat". Aquest període es desenvolupa dins d'un context polític de divisió de l'Imperi i de traspàs del centre de gravetat de Roma a Orient; dins d'un context militar d'invasions bàrbares cada vegada més pertinaces; dins d'un context jurídic de burocratització de l'activitat jurisprudencial i

consegüent desaparició de la jurisprudència com a font viva del dret, de decadència i vulgarització del dret clàssic, de monopoli de l'emperador de la producció del dret i de generalització del procediment de la *cognitio extra ordinem*; i, finalment, dins d'un context espiritual de declivi de la tradicional romanitat pagana. En aquest darrer context la influència del cristianisme en el dret fou cada vegada major i provocà mutacions en les institucions jurídiques. Cal afegir-hi l'impacte sobre el dret romà de tendències jurídiques centrífugues de caràcter local o provincial, que causaren el fenomen descrit com a "vulgarització jurídica". Per altra part, la divisió de l'Imperi esdevinguda en aquest període no és motiu suficient per a establir una diferenciació entre una part i l'altra de l'Imperi, atès que el concepte i les estructures del dret romà així com els precedents trets generals són comuns al conjunt de l'Imperi.

També l'època postclàssica és susceptible de subdivisió. La duració de cada fase és aproximadament d'un segle i llurs inicis i finals coincideixen feliçment amb determinats esdeveniments al voltant dels anys trenta de cada centúria: la fundació de Constantinoble (s. IV), la promulgació del Codi Teodosià (s. V) o les obres del *Corpus Iuris Justinianeum* (s. VI). Així, doncs, l'època postclàssica pot subdividir-se en les següents etapes, que porten el nom de l'emperador més important des del punt de vista jurídic en el respectiu període:

- **Etapa diocleciana:** 230-330: el fet més destacat és la desaparició de la jurisprudència com a font viva del dret.
- **Etapa constantiniana:** 330-430: caracteritzada per la influència del cristianisme en la legislació imperial i pel caràcter general d'aquesta.
- **Etapa teodosiana:** 430-530: compresa entre la promulgació del *Codex Theodosianus* en 438 i les obres justinianees de mitjan segle VI.
- **Etapa justiniana:** 530-565: la importància de les obres justinianees i de la legislació posterior de Justinià I justifiquen atorgar-li el rang d'etapa independent. Conclou amb la mort d'aquest emperador en 565, data de començament del dret bizantí i que en la història general del món occidental, juntament amb el sorgiment de l'Islam, marca la fi de l'edat antiga i l'inici de l'alta edat mitjana.

HISTÒRIA CONSTITUCIONAL ROMANA

Segons la tradició, Ròmul fou el fundador, l'heroi epònim i el primer rei de la ciutat de Roma. D'acord amb la versió més divulgada de la seua llegenda en les fonts literàries, els bessons Ròmul i Rem foren fills del déu Mart i de Rea Sílvia i suposadament descendents per via materna del llegendari heroi troià Enees. Llançats ambdós en nàixer al Tíber, foren trobats

per una lloba que els nodrí fins que foren recollits per un pastor reial. Ambdós fundaren una petita ciutat al peu del turó Palatí i després Ròmul occí el seu germà. Més tard, esdevingut el rapte de les sabines, Ròmul es veié obligat a lluitar amb el rei dels sabins fins que, units els dos pobles, ambdós reis decidiren de regnar plegats. Ròmul desaparegué misteriosament i esdevingué el déu Quirí. Malgrat els evidents elements pseudohistòrics del relat, es pensa que rere la faula s'amaga un nucli de veritat històrica.

Segons la tradició historiogràfica romana, caldria parlar més d'un procés de formació que no pas d'un acte de fundació de la ciutat de Roma. D'un procés consistent en la integració gradual d'un grapat de llogarets o de petites comunitats disperses, ubicats als diversos turons sobre els quals s'assentarà la ciutat històrica. Tal vegada aquesta integració es produí, com succeí en el cas de moltes polis gregues, per "sinoïcisme", és a dir, amb el propòsit de cercar la protecció mútua davant eventuais enemics comuns; o bé per altres raons conjunturals d'oportunitat econòmica, religiosa, etc., o per un conjunt d'aquestes. Les dades arqueològiques semblen confirmar el relat tradicional quant al fet de situar al turó Palatí l'inici del procés d'unificació. Després es produiria l'expansió fins a abastar el *Septimontium* o conjunt dels set turons. Habitants d'aquelles petites comunitats eren les *familiae*, integrants al seu torn de grups humans superiors o clans dits *gentes*, pertanyents a diverses ètnies afins indoeuropees. Les fonts semblen demostrar l'existència a Roma des de temps molt remots d'aquestes dues entitats precíviques.

Pel que fa a la *familia* cal distingir entre *familia proprio iure dicta* i *familia communi iure dicta*. La primera és la formada per persones sotmeses a la potestat d'un mateix cap de família, dit *pater familias*. La segona és un grup molt més nombrós d'individus, ja que consisteix en el conjunt de persones que serien sota la potestat d'un mateix *pater familias* si aquest fos encara viu, de manera que abraçaria un conjunt de famílies del primer tipus. La *familia communi iure dicta* abraçaria així el conjunt de *familiae proprio iure dictae* sorgides a la mort d'un *pater familias*. Sembla que les *familiae communi iure dictae* podrien haver constituït en temps precívics ordenaments polítics autònoms.

Grups socials encara superiors en nombre són les *gentes*. La *gens*, grup gentilici, és un conjunt de persones que descendeixen d'un mateix avantpassat mític i que posseeixen en comú un *nomen*, un mateix cognom gentilici. Una *gens* abraçaria, doncs, un conjunt de nissagues o *familiae communi iure dictae*, però a diferència d'aquestes sembla que mai no constituí una entitat política ni tingué un cap estable; tanmateix, els cultes religiosos estaven vinculats a la *gens* com a entitat. Els membres de ple dret de les *gentes* són els *gentiles*, però hi havia persones lliures i estranyes que voluntàriament se sotmetien a la *gens* a canvi de rebre'n protecció: eren els anomenats *clientes*.

La història de Roma es divideix tradicionalment en tres grans períodes segons l'estructura constitucional imperant: Monarquia (753-509 aC), República (509-27 aC) i Imperi (27 aC-565 dC), dividit al seu torn en Principat i Dominat.

Monarquia

L'estructura constitucional de la primitiva organització política de Roma fou la monàrquica. Moltes institucions i dades arqueològiques, epigràfiques i literàries així ho demostren. Cal distingir dues fases dins de la monarquia: la **monarquia llatina** (segles VIII-VII) i la **monarquia etrusca** (segle VI). Segons la tradició, quatre foren els reis de nissaga llatina: Ròmul, Numa Pompili, Tul·lus Hostili i Anc Marci, i tres els de nissaga etrusca: Tarquini Prisc, Servi Tul·li i Tarquini el Superb.

Els elements de l'organització política monàrquica són: el **rei**, el **senat** i el **poble**. El rei, *rex*, és el cap estable de la comunitat i titular d'un poder unitari amb un marcat caràcter religiós. És un òrgan electiu i vitalici. El període de temps en què no hi ha rei perquè encara no s'ha nomenat el següent es diu *interregnum*. Durant aquest la direcció de la comunitat correspon a un regent provisional o *interrex*, que és un dels *patres* o membres del senat. El procés d'investidura d'un nou *rex* requereix els següents actes: *creatio*, *lex curiata* i *inauguratio*. La *creatio* és l'acte pel qual el nou *rex* rep dels senadors a través de l'*interrex* el poder polític; la *lex curiata* és la resolució de l'assemblea dels ciutadans confirmadora del *rex creatus* i que li confereix el poder militar; i la *inauguratio* és un ritual pel qual uns sacerdots, els àugurs, confirmen que els déus estan d'acord amb l'elecció del *rex* i consegüentment aquest en rep el màxim poder religiós. El rei dicta disposicions, conegudes com a *leges regiae*, relatives a costums i qüestions religioses; és el cap militar de l'exèrcit cívic; té el deure de procurar a la comunitat la *pax deorum*, és a dir, unes bones relacions amb els déus; i exerceix la repressió criminal de les causes més greus. La justícia privada correspon en general als *patres familias* en llurs respectius àmbits familiars. El *senatus* està integrat pels *patres familias* més eminents i té funcions fonamentalment consultives del monarca i d'iniciativa en l'elecció del nou *rex*. Finalment, el poble, *populus*, participa en les assemblees, anomenades *comitia curiata*, distribuït en 30 cúries, 10 per cadascuna de les tres tribus (*Ramnes*, *Tities* i *Luceres*) en què es divideix tota la població. Els comicis són reunits a iniciativa del rei i són presidits pel pontífex màxim quan són convocats per un assistent dit *calator*. Davant dels *comitia calata* es duen a terme importants actes solemnes relatius als grups familiars: *adrogatio*: adopció d'un *pater familias* per un altre; *testamentum in calatis comitiis*: atorgament de testament; *cooptatio*: admissió d'una nova *gens* a la ciutat; i *detestatio sacrorum*: renúncia als cultes familiars per a trencar el vincle amb el grup familiar. A banda d'això, els *comitia curiata* ratifiquen el *rex creatus* (*lex curiata de imperio*), aproven disposicions proposades pel *rex* (*leges regiae*) i sembla que en algun moment també castigaren els parricides i els reus d'alta traïció.

Amb la **monarquia etrusca** es produïren alguns canvis: el rei fou principalment un cap militar i un dirigent populista, es despreguà del poder religiós i es feu anomenar *magister populi*, "cap del poble". Els monarques etruscs també introduïren tota la simbologia del poder que esdevindria característicament romana: els feixos (*fascēs*), l'àguila de Júpiter, la toga adornada amb una franja de porpra, el tron i el ceptre d'ivori, la corona de llorer o el

seguici de lictors entre d'altres. La influència del senat i de l'esperit gentilici de l'organització política disminuï sensiblement durant el domini etrusc. De fet, els reis tracten sempre de guanyar-se l'adhesió del poble i de prendre mesures d'unificació social de la ciutadania. Així, Servi Tul·li dividí la ciutat en districtes, és a dir, seguint un criteri geogràfic i no pas gentilici; i classificà la població, d'acord amb criteris territorials i econòmics, en tribus, classes i centúries, les quals constitueixen les bases d'un nou tipus d'assemblea popular: els *comitia centuriata*, "comicis centuriats".

República

Res publica. Aquesta expressió llatina significa literalment "cosa pública". Té diferents accepcions: 1a. Correspon aproximadament al modern concepte d'"Estat" i independentment de la concreta forma de govern i de l'extensió territorial de Roma: la ciutat o més endavant l'Imperi; 2a. Significa "organització política" en general i en aquest sentit equival al concepte grec de *politeia*; 3a. En una accepció no política significa "cosa pública", cosa no susceptible de propietat privada; i 4a. "Forma de govern" específica, diferent de la Monarquia i del Principat i Dominat, caracteritzada per la fusió d'elements monàrquics, aristocràtics i democràtics. A aquesta darrera accepció es refereix el present apartat.

Segons la tradició, l'any 509 aC es produí l'expulsió del rei Tarquini el Superb i l'inici de la república. Aquest esdeveniment és confirmat pels Fasti Capitolins, una llista epigràfica dels cònsols romans on consten llurs noms per ordre cronològic, en indicar per a aquest any l'establiment dels primers dos cònsols. Aquest fet se situa en un context de gradual declivi del domini etrusc a tota la península Itàlica i de ressorgiment de les aristocràcies gentilícies locals, com ara la romana. Roma comença també aleshores el seu camí cap a l'hegemonia itàlica.

Patricis i plebeus

Característica dels primers temps de la república és la contraposició entre dos ordres socials: el patriciat i la plebs. El **patriciat** està format per aquells que pertanyen a les *gentes*. Són patricis *qui patres ciere possunt*, "els qui poden indicar el nom de llurs *patres*", ço és, els qui descendeixen dels primers pobladors de la ciutat. Llurs *nomina*, "cognoms", són la prova de llur noblesa. Pel que fa a la **plebs**, el seu origen és obscur, tal vegada té a veure amb els antics *clientes*. En tot cas, els plebeus *gentes non habent*, "no pertanyen a cap *gens*"; no poden invocar llur descendència de cap *pater*.

La diferència entre els uns i els altres no és pas ètnica sinó d'origen. Sembla que la formació de la plebs fou el resultat de moltes migracions al llarg del temps de grups humans heterogenis, arribats a la ciutat ara per mirar de trobar protecció, ara per guanyar-se la vida conreant les terres dels patricis terratinents o ara atrets pel desenvolupament artesanal o comercial. Els plebeus no participaven d'alguns drets reconeguts als patricis, especialment dels polítics, i la lluita per assolir la igualtat política i veure satisfetes llurs reivindicacions econòmiques i socials durà fins molt avançat el segle IV aC.

Els plebeus constituïren, com es diu sovint, "una mena d'Estat dins d'altre Estat"; tingueren llurs propis cultes i déus; llurs propis districtes, com ara el turó Aventí; i llurs pròpies institucions, entre les quals destaca sens dubte el magistrat dit "tribú de la plebs" (*tribunus plebis*), dirigent i defensor dels interessos de la plebs davant els patricis. La seua mateixa creació fou una consecució de la plebs en 494 aC, produïda després de l'anomenada "secessió del turó

Aventi”. Poc després es crearen els *concilia tributa plebis*, assemblees exclusives dels plebeus, on aquests prenen decisions dites *plebiscita*. *Plebiscitum* vol dir “el que és decidit per la plebs”. Les aspiracions de la plebs eren les següents: econòmiques: la participació en la possessió i gaudi del terreny públic (*ager publicus*), la millora de les condicions dels deutors i de la sort dels insolvents i una rebaixa de l’interès en els préstecs; jurídiques: la fixació per escrit de les normes i la supressió del monopoli dels pontífexs en la interpretació del dret; socials: supressió de la prohibició de contraure matrimoni amb patricis i accés al *conubium*; i polítiques: la possibilitat d’accedir a l’exercici de les magistratures. La Llei de les XII Taules de mitjan segle V aC satisfeu en bona part les aspiracions jurídiques. El *conubium* i la possibilitat de matrimonis mixtos s’atenyí amb la *Lex Canuleia* (445 aC). Amb la presa de la ciutat de Veis en 396 aC es feren les primeres assignacions de terres a plebeus. Un gran pas cap avant en l’equiparació arribà amb les *Leges Liciniae Sextiae* de 367 aC. Les propostes dels tribuns Licini Estoli i Sexti Laterà foren tres: l’establiment de beneficis i terminis per al pagament dels deutes; l’establiment d’un límit màxim de 500 jovades de possessió d’*ager publicus*, de manera que els excedents haurien de ser redistribuïts entre els plebeus; i l’obligatorietat que un dels dos còsols fos plebeu. En els anys successius es permeté als plebeus l’accés a les diferents magistratures per a fer possible llur arribada al consolat. Finalment, l’equiparació en valor i eficàcia entre *leges* i *plebiscita* es produí a través de la *Lex Publilia Philonis* de 339 aC i la *Lex Hortensia* de 286 aC: amb la primera es reconegué valor de llei als plebiscits, però sota condició d’aprovació preventiva (*auctoritas patrum*) del senat; i amb la segona s’abolí aquesta condició. Després de totes aquestes lleis, es pot dir que naix la **república patricio-plebea**, una república de tots, i de llavors ençà la constitució republicana gaudeix d’una gran estabilitat i equilibri fins que a mitjan segle II aC entra en crisi.

La constitució republicana recolza sobre tres pilars: les **magistratures**, el **senat** i les **assemblees populars**. A les magistratures, electives i temporals, correspon l’exercici dels poders de govern; al senat, òrgan permanent, pertoca la direcció política i el control dels altres òrgans constitucionals; i a les assemblees populars competeixen funcions legislatives, d’elecció de magistrats i judicials en matèria criminal. Entre els tres elements constitucionals hi hagué un singular equilibri que colpí d’admiració els intel·lectuals. Així, l’historiador grec Polibi (s. II aC) veié en la constitució republicana romana la concurrència harmònica de tots els principis de govern, sobre els quals havien teoritzat Plató i Aristòtil: el principi monàrquic en el poder dels magistrats, el principi aristocràtic en el del senat i el principi democràtic en el de les assemblees del poble. En termes típicament romans es diu que els magistrats tenen *potestas*, poder socialment reconegut amb què es pot coercir o constrènyer; el senat, *auctoritas*, dignitat socialment reconeguda que confereix un fort poder de convicció moral; i el poble, *maiestas*, respecte que inspira la mateixa grandesa de la col·lectivitat. La combinació d’aquells tres principis dificulta molt reunir en una fórmula única el valor conjunt de la constitució republicana romana; tanmateix, no hi ha risc d’incórrer en error si simplement la qualifiquem de **constitució mixta**. No obstant això, es pot percebre un biaix marcadament aristocràtic en aquesta constitució quan s’observa el funcionament dels seus òrgans, la seua composició i les relacions entre ells. L’expressió *Senatus populusque Romanus*, “senat i poble romà”, amb què els romans designaven sovint llur organització política, ja suggereix aquest biaix aristocràtic en exhibir, per una banda, la preeminència del senat i afirmar, per l’altra, la inseparabilitat del govern senatorial de l’organització política.

- **Les magistratures**

Les magistratures (*magistratus*) són càrrecs públics electius. El conjunt d'actes que produeix el nomenament d'un nou magistrat es diu *creatio*: un magistrat fa la proposta, *rogatio*, d'una llista de candidats a l'assemblea popular; aquesta elegeix els magistrats d'entre els candidats proposats, acte que s'anomena *designatio*; després, el magistrat que presideix l'assemblea fa la proclamació, *renuntiatio*, dels magistrats electes, els quals esdevenen així magistrats *creati*.

$$Creatio magistratus = Rogatio + Designatio + Renuntiatio$$

El poder dels magistrats de la república s'anomena en general *potestas*, però hi ha una classe de *potestas* suprema que sols tenen alguns tipus de magistrats. És l'*imperium*, només ostentat pels còsols, pels pretors, pel dictador i pel seu lloctinent: el cap de cavalleria (*magister equitum*). En tractar dels còsols es parlarà del contingut d'aquest poder suprem. En començar l'exercici del càrrec era costum que el magistrat prestés jurament de fidelitat i en acabar havia de retre compte de la seua activitat davant el senat; fins i tot es podia iniciar contra ell un procés criminal. A més de l'**elegibilitat** són **característiques comunes** a totes les magistratures:

- **Temporalitat**: les magistratures tenien una duració anual, llevat de la censura que durava divuit mesos, i de la dictadura i el *magister equitum*, que podien romandre en el càrrec un màxim de sis mesos.
- **Col·legialitat**: cada magistratura era exercida com a mínim per dos individus, ço és, per un col·legi, llevat de la dictadura, el *magister equitum* i el *praefectus urbi*, que sempre foren magistratures unipersonals. En virtut del principi de col·legialitat cadascun dels magistrats exercia íntegrament les seues funcions, però tenien recíprocament un dret de vet, *intercessio*, de les activitats de l'altre, de manera que hi havia un control recíproc i la cooperació entre ambdós col·legues resultava com a mínim convenient.
- **Gratuïtat**: l'exercici de les magistratures era gratuït i fins i tot podia resultar oneros per al magistrat. Un cas especial era l'exercici de l'*imperium militiae* o poder militar pel còsol, ja que les poblacions havien de satisfer les despeses de viatge i d'allotjament del magistrat i del seu seguici. Diferent és també el cas del govern de les províncies, des que existí l'administració provincial. Els governadors provincials sí que es lucraven amb el càrrec. Els abusos comesos a les províncies motivaren la creació d'un règim de repressió criminal del delictes anomenat *repetundae*: "conculsió", ço és, reclamació arbitrària i abusiva de sumes o objectes per un magistrat. Un magnífic exemple de *causa repetundarum* ens l'ofereix Ciceró en les seues Verrines. És clar que la gratuïtat feia que les magistratures sols poguessen ser exercides per ciutadans benestants i normalment pertanyents a l'aristocràcia.

Els magistrats gaudien del privilegi d'exhibir uns certs **distintius externs**, l'origen dels quals sovint es remunta a la monarquia etrusca. Ho eren entre d'altres: la *sella curulis*, “cadira curul”: cadira transportable sense respatler on seien els magistrats; el seguici de *lictors*: els lictors eren oficials subalterns al servei dels diferents magistrats que portaven els feixos (*fasces*) i la destral (*securis*), símbols de la *coercitio* o potestat de repressió penal; i uns ordenances o servidors dits *apparitores*.

Les magistratures es poden **classificar** d'acord amb diversos criteris: magistratures *cum imperio* i *sine imperio*, segons atorguen o no *imperium*: són magistrats amb *imperium*: el cònsol, el tribú militar amb potestat consular, el pretor, el dictador i el cap de cavalleria; magistratures patrícies i plebees, segons l'origen: només són plebees el tribonat de la plebs i l'edilitat plebea; magistratures majors o menors o amb *auspicia maxima* o *auspicia minima*: són magistrats majors els que tenen *imperium* més els censors; magistratures curuls i no curuls, segons tinguen dret o no a seure en cadira curul: són curuls totes les magistratures majors més els edils curuls; magistratures ordinàries i extraordinàries: les segones són aquelles no estables i que es nomenen sols en circumstàncies excepcionals: la dictadura, el *magister equitum* i el tribonat militar amb potestat consular. Més que parlar de jerarquia entre les diverses magistratures, cal parlar de repartiment de competències o funcions; tanmateix, els magistrats superiors tenien dret de vet o *intercessio* sobre els actes o decisions dels inferiors.

La pràctica consuetudinària establí un ordre jeràrquic en l'exercici successiu de les magistratures. Aquest ordre s'anomena *cursus honorum* i constitueix la carrera política del ciutadà romà. Havia d'existir un interval de dos anys entre l'exercici d'una magistratura i la següent i per a iniciar el *cursus honorum* calia haver acomplert els *decem stipendia*, és a dir, haver prestat deu anys de servei militar. Les limitacions d'edat, l'interval de temps entre dues magistratures, l'ordre a seguir en llur exercici o altres reglamentacions que s'establiren des de la *Lex Villia annalis* de 180 aC no sempre es respectaren, sobretot en els darrers temps de la república. El *cursus honorum* tenia com a esglau final l'accés al senat, que era així una reunió d'exmagistrats. De vegades com a esglau inicial i abans de la qüestura hi era l'exercici de la “magistratura dels vint-i-sis” (*vigintisexviri*). Només l'exercici de la qüestura i el de la pretura eren obligatoris per a arribar al consolat. Aquest era el *cursus honorum*:

Qüestura → (Edilitat) → (Tribonat de la plebs/Edilitat plebea) → Pretura →
Consolat/(Censura) → Senat

Consolat. Era la magistratura suprema ordinària de la república. Sempre fou una magistratura binària. Els dos còsols eren elegits als comicis centuriats, prenen possessió del càrrec en els idus de març (15 de març) i en acabar l'any tenien la possibilitat d'obtenir una pròrroga en províncies, és a dir, un proconsolat. Els còsols ostenten l'*imperium*, el qual

té dos vessants: *imperium militiae*: suprem comandament militar que s'exerceix sempre fora de la ciutat i del *pomoerium* (espai immediat a les muralles de Roma, per dins i per fora, que sempre havia d'estar lliure i on no es podia construir, cultivar ni sebollir); i *imperium domi*: suprema potestat dins de la ciutat, és el vessant civil de l'*imperium*. L'*imperium consulare* o *imperium* per antonomàsia abraça les següents facultats o potestats militars i civils: comandament militar; reclutament de soldats; repressió penal o *coercitio* amb el límit de la *provocatio ad populum* dins de la ciutat; imposició de tributs; nomenament de dictador; *ius agendi cum populo*: dret de convocar i presidir els comicis centuriats, tant electorals com legislatius; *ius agendi cum patribus*: dret de convocar el senat per a deliberar sobre qualsevol qüestió; administració financera i de les terres públiques entre dos períodes de censura; manteniment de l'ordre públic; administració de justícia fins a 367 aC; i jurisdicció voluntària per a manumissions. Eren signes externs del cònsol: la toga pretexta, el *paludamentum* o mantell vermell en guerra o en un triomf, la cadira curul i dotze lictors. Els còsols eren a més a més "epònims", és a dir, amb llurs noms es designaven els anys.

Pretura. Aquesta magistratura fou creada el 367 aC. Els pretors són elegits als comicis centuriats, tenen *imperium*, *ius agendi cum populo* per a presidir els comicis tributs i *ius agendi cum patribus* subsidiàriament; per absència o delegació del cònsol o encàrrec del senat tenen facultats de govern, d'administració i *coercitio*. Són acompanyats per sis lictors, tenen dret a usar la cadira curul i a portar la toga pretexta i inicien l'exercici del càrrec a les calendes de març (1 de març). Però llur competència més important és la jurisdicció civil, que abans de la creació de la pretura corresponia als còsols. Al procés formulari intervenen en la fase d'instrucció, dita fase *in iure*, i en començar el càrrec emeten un ban, anomenat *edictum*, "edicte", que conté llur programa d'actuació processal, ço és, l'elenc d'accions i altres recursos processals i extraprocessals que podran concedir durant l'exercici de la magistratura, i és a través del *ius edicendi*, potestat d'emetre edictes, com els pretors produeixen el *ius praetorium*. Amb la submissió d'Itàlia al domini romà foren creats uns delegats dels pretors, anomenats *praefecti iure dicundo*, per a l'administració de justícia als nous territoris. A més a més, el desenvolupament del comerç feu necessària la creació el 242 aC d'un pretor dit *praetor peregrinus*, "pretor peregrí", la missió del qual era l'administració de justícia entre els *peregrini*, "estrangers", o entre aquests i els ciutadans romans. D'aleshores ençà el pretor ordinari o encarregat dels litigis entre ciutadans romans fou dit *praetor urbanus*, "pretor urbà". En tractar del procés aprofundirem més en la magistratura del pretor, la més important sens dubte des del punt de vista jurídic.

Censura. Aquesta magistratura binària fou creada l'any 443 aC. Elsensors són elegits en els comicis centuriats i la duració del càrrec és de divuit mesos. La competència originària delsensors fou la redacció del cens, la qual s'efectuava cada cinc anys i finalitzava amb una cerimònia de purificació dita *lustrum* o *lustratio*, d'on prové el terme "lustre" (quinquenni o espai de cinc anys). El cens, *census*, conté una llista dels ciutadans romans i la composició de

llurs famílies, llur fortuna i les obligacions de cada ciutadà com a soldat i com a contribuent. Els ciutadans hi eren classificats en classes i centúries d'acord amb criteris econòmics. Una altra competència dels censors fou el *regimen morum* o control de la moralitat dels ciutadans. Aquesta competència atorgava als censors una *dignitas maxima* i un temible poder no sols sobre la població en general sinó també sobre els altres magistrats, com ara còsols o tribuns de la plebs, i fins i tot sobre els senadors. De fet, com a guardià de la moralitat el censor podia inscriure en el cens certes anotacions al costat dels noms dels ciutadans, anomenades *notae censoriae*, “notes censòries”, que contenien un judici moral desfavorable del ciutadà que podia ocasionar-li la reducció a una classe censòria inferior, la privació de la dignitat eqüestre i el comís del cavall, la privació temporal dels drets polítics de sufragi actiu i passiu, l'expulsió del senat o de la ciutat. També correspongué als censors, des de la Llei Ovínia de 312 aC, la confecció de la *lectio senatus*, “llista del senat”, també de caràcter quinquennal. En fer-la tenien l'enorme potestat d'excloure senadors de la llista per causa d'indignitat o no incloure'ls-hi per aquesta mateixa raó. Altres competències dels censors foren: l'administració i cura del patrimoni estatal i l'administració de l'*ager publicus* o terreny públic, així com d'edificis, vies i obres públiques.

Edilitat curul. L'edilitat curul apareix com a magistratura l'any 367 aC. Els edils són elegits en els comicis tributs. Era competència dels edils la vigilància de les vendes i transaccions comercials que tenien lloc en els mercats públics d'esclaus i animals i la resolució dels litigis que hi sorgien, per a la qual cosa emetien l'anomenat *edictum aedilium curulium*, “edicte dels edils curuls”, amb el qual donaven a conèixer els criteris amb què es conduïrien en la resolució dels litigis. A més a més, tenien com a competència les anomenades *tria curae*: *cura annonae*, relativa a l'abastament de la ciutat, especialment de gra; *cura aedilium*, cura dels carrers i llocs públics; i *cura ludorum*, cura dels jocs públics, els quals sovint havien de costejar amb llur propi patrimoni per a gaudir del favor del poble i pujar en el *cursus honorum*.

Qüestura. La creació d'aquesta magistratura data de 447 aC. Constitueix la primera etapa del *cursus honorum* i s'hi podia accedir inicialment a trenta anys i més tard a vint-i-cinc. Els qüestors són elegits pels comicis tributs i naixen com a auxiliars dels còsols fonamentalment en matèria d'administració financera i del tresor públic. Llur nombre, inicialment de dos, augmentà contínuament al llarg del temps fins a esdevenir els qüestors a la fi de la república un col·legi de vint magistrats especialitzats en funcions determinades: uns s'encarregaven de la custòdia de l'*aerarium*, “erari públic”, i del registrament de les seues entrades i eixides; altre qüestor tenia com a missió la inspecció al port d'Òstia de les descàrregues de mercaderies i aliments que hi arribaven destinades a Roma; altres vigilaven el funcionament dels aqüeductes públics; altres ajudaven els caps militars en el comandament de les legions; i, finalment, altres qüestors eren auxiliars dels governadors de les províncies sobretot en matèria jurisdiccional.

Quaestores parricidii

Diferents dels *quaestores*, malgrat la identitat nominal, són els *quaestores parricidii*, uns magistrats que es remunten als temps de la monarquia i que tingueren com a missió auxiliar el *rex* en la instrucció dels judicis en matèria de parricidi. Més avant assumiren directament aquesta competència en substitució del rei i en lloc dels pretors a l'època republicana. Els *quaestores* de parricidi s'ocuparen, doncs, de la cerca, persecució, instrucció dels judicis i càstig dels responsables de parricidi. Aquesta magistratura especial desaparegué al segle I aC a conseqüència dels canvis introduïts llavors en matèria de jurisdicció i procés penal. Originalment amb *parricidium* es designava l'homicidi d'una persona lliure qualsevol. És a partir del segle II aC quan el seu significat queda limitat al d'homicidi d'un parent pròxim, ascendent, descendent o cònjuge.

Tribunat de la plebs. La creació del tribunat de la plebs es remunta a l'any 494 aC i fou el resultat de la negociació dels patricis amb els plebeus amb ocasió d'una rebel·lió de la plebs, coneguda com a "secessió de l'Aventí", motivada per una lleva forçosa de plebeus decretada llavors pels magistrats patricis. Inicialment, fou una magistratura binària i després el nombre de tribuns de la plebs anà augmentant fins a arribar a deu titulars ja a mitjan segle V aC. Els tribuns de la plebs són elegits pels *concilia tributa plebis*, són fonamentalment els defensors dels interessos de la plebs davant els patricis i especialment davant llurs magistrats i gaudeixen de dos privilegis que no tenien la resta de magistrats: el primer, la *sacrosanctitas*, "inviolabilitat", prové de les anomenades *leges sacratae* jurades el mateix any 494, en virtut de les quals la persona del tribú de la plebs era inviolable, de tal manera que qualsevol persona, àdhuc un cònsol o un altre magistrat, que atemptés contra la seua vida esdevenia *homo sacer*, "persona maleïda", i aquesta *consecratio* o maledicció suposava que se'l podria occir impunement i lliurar el seu patrimoni als déus plebeus. La *sacrosanctitas* tribunícia seria després confirmada per una *Lex Valeria Horatia* de 449 aC. El segon privilegi és la *intercessio* tribunícia, que és el dret de vetar qualsevol decisió presa per un magistrat patrici judicada contrària als interessos de la plebs, fins i tot la derivada de l'*imperium* d'un magistrat major. Aquests privilegis feien del tribunat de la plebs una de les magistratures amb més pes polític i social. A banda de la genèrica protecció de la plebs, el tribú de la plebs exercia la *coercitio* de ciutadans i exmagistrats, és a dir, podia ordenar llur detenció i empresonament, imposar-los multes i promoure processos criminals contra ells. Des que es produí l'equiparació entre patricis i plebeus es desvirtuà completament la magistratura i els tribuns de la plebs esdevingueren un òrgan d'expressió dels interessos de la noblesa patricio-plebea i de control senatorial dels magistrats amb propòsits sovint polítics i espuris, de manera que a la fi de la república no tenien res a veure els tribuns de la plebs amb els originaris.

Edilitat plebea. Els edils plebeus, *aediles plebis*, són els magistrats plebeus més antics i són anteriors, per tant, als tribuns de la plebs i a les *leges sacratae*. L'ur funció originària era religiosa: la custòdia dels temples plebeus de l'Aventí. El 449 aC esdevenen auxiliars dels tribuns de la plebs i s'encarreguen de l'administració de les finances plebees. En un principi en foren quatre i eren elegits pels concilis plebeus. Esdevinguda la fusió patricio-plebea amb

les Lleis Licínies-Sèxties, els edils plebeus i els edils curuls tingueren les mateixes competències i llur diversa denominació era deguda simplement a l'origen plebeu o patrici del titular de la magistratura.

Magistratures minores

Amb aquesta denominació es fa referència a un conjunt de magistratures l'exercici de les quals no formava part del *cursus honorum* ni era requisit necessari per a accedir al seu primer esgló: la *qüestura*. Es tracta dels anomenats *vigintisexviri*, “vint-i-sis homes”. La majoria d'aquestes magistratures daten del segle III aC:

Tresviri capitales: tres magistrats que vigilaven les presons i executaven les penes capitals o de mort. També s'ocupaven de la seguretat ciutadana i de la policia de la ciutat. Podien exercir directament la repressió criminal quant als ordres socials més baixos.

Quattuorviri praefecti iure dicundo Capuae Cumis: “quatre magistrats per a l'administració de justícia a Càpia i a Cumes”, és a dir, a la Campània.

Decemviri stlitibus iudicandis: “deu magistrats per a jutjar sobre el *status libertatis*”, ço és, sobre la condició lliure o esclava d'una persona. Foren absorbits pels *centumviri* amb competència sobretot en matèria d'herència.

Quattuorviri i duoviri: “quatre magistrats” i “dos magistrats”. Són poc coneguts. Sembla que exerciren tasques de policia als carrers i als suburbis.

Tresviri monetales: “tres magistrats de la moneda”. S'encarregaren del batiment de monedes de bronze i argent des de 268 aC. Amb August foren denominats *tresviri aere argento auro flando feriundo*: “tres magistrats per al batiment de monedes de bronze, argent i or”.

Dictadura. El titular d'aquesta magistratura extraordinària rebé inicialment la denominació de *magister populi*, “cap del poble” i més endavant la de *dictator*, perquè disposava (*dictabat*) sense consultar cap altre col·lega. Era una magistratura essencialment unipersonal, ja que es tractava d'una figura fora de la lògica del sistema i de la qual es feia ús sols en situacions excepcionals que aconsellaven un poder únic, fort i expeditiu. El dictador era nomenat per sorteig o per acord dels còsols o per un dels còsols després d'oïr el parer del senat. El dictador té *imperium*, *intercessio* o facultat de vet d'un acte de qualsevulla magistrat llevat dels tribuns de la plebs, no està sotmès al límit de la *provocatio ad populum*, “apel·lació al poble”, la duració del seu càrrec és per un període màxim de sis mesos i porta un seguici de vint-i-quatre lictors. El nomenament de dictador no impedia la permanència de la resta de les magistratures, sobre les quals, tanmateix, se superposava l'actuació d'aquell. Hi havia dos tipus de dictador segons la causa que havia motivat el seu nomenament: *dictator optima lege creatus* i *dictator imminuto iure creatus*: el primer era el nomenat per exigències bèl·liques o per rebel·lions internes; i, el segon, en cas de celebració de certes cerimònies religioses, com ara les festes en honor a Júpiter Laci, o per convocar comicis centuriats en cas de no poder fer-lo cap còsol, és a dir, situacions en què per raó de certs aplecs cívics o religiosos la ciutat podia quedar desprotegida davant un eventual atac exterior o una sedició interna. El dictador era auxiliat pel *magister equitum*, “cap de la cavalleria”, el qual cessava quan ho feia el dictador i tenia *imperium*, seguici de 6 lictors i altres signes externs del dictador.

Altres magistratures extraordinàries

Durant el bienni 451-450 aC existiren uns magistrats anomenats *decemviri legibus scribundis*, “deu magistrats per escriure les lleis”. Es tracta de la comissió de redactors de la *Lex XII Tabularum*, “Llei de les XII Taules”. Aquests magistrats substituïren els còsols i ostentaren tot el poder de la república durant el temps en què confeccionaren la llei, consistent bàsicament en un recull de *mores maiorum*, “costums dels avantpassats”. Segons els historiadors, després de redactar la llei volgueren romandre tirànicament en el poder i acabaren finalment expulsats per la força.

Una altra magistratura extraordinària fou la dels *tribuni militum consulari potestate*, “tribuns militars amb potestat consular”. Es tracta d’una magistratura que existí entre el 444 i el 367 aC, en temps de plena lluita entre patricis i plebeus. No és clar si aquesta magistratura substituï el consolat o coexistiren ambdues. Davant la impossibilitat constitucional d’accedir els plebeus al consolat, alguns d’ells ho aconseguiren a través d’aquesta mena de pseudoconsolat, l’accés al qual era per nomenament militar. El senat reconegué el tribonat militar com a magistratura extraordinària. A diferència dels còsols, no podien rebre triomfs militars; només podien convocar el senat *iure extraordinario*, ço és, en circumstàncies excepcionals; i no podien accedir a una *prorrogatio* en províncies. El 367, establida la normalitat constitucional pel que fa al nomenament de còsols i reconegut el dret dels plebeus a accedir al consolat, el tribú militar amb poder consular esdevingué un simple oficial militar subordinat al còsol.

- **El senat**

En produir-se el trànsit de la monarquia a la república el senat, *senatus*, fou l’òrgan d’expressió de l’aristocràcia gentilícia i estava compost exclusivament per patricis i des que es consolidà la república patricio-plebea esdevingué el representant de la *nobilitas* patricio-plebea. El nombre de senadors fou en principi de 300 i després s’incrementà. L’lur designació era competència dels censors a través de la *lectio senatus*. Eren admesos al senat els exmagistrats i llur permanència hi era vitalícia, tret dels casos d’exclusió o no admissió per causa d’indignitat per decisió dels censors. Les vacants eren cobertes tot seguint un ordre de prelación: excensors, exdictadors, excòsols, expretors i excepcionalment hi foren admesos magistrats no curuls i fins i tot ciutadans notables. Des que foren admesos al senat els plebeus, els senadors reberen la denominació de *patres conscripti*: *patres* eren els patricis i *conscripti* els plebeus (lit. “inscrits”). Entre els senadors hi havia una graduació quant a llur dignitat, la qual es feia palesa en l’ordre en què manifestaven llur opinió i votaven. Els que tenien més dignitat eren els *censorii*, ço és, aquells que eren excensors, el més antic dels quals era el *princeps senatus*, el senador amb més dignitat; seguïen els *consulares*, els *praetorii*, etc. Eren distintius de la dignitat senatorial l’anell d’or, el laticlavi (túnica adornada amb una franja ampla de color porpra) i un calçat vermell amb cordons de cuir. Gaudien també de certs privilegis, com ara, seients reservats a les primeres files del teatre.

El senat és convocat i presidit per un magistrat amb *ius agendi cum patribus*, “dret de convocar el senat”, normalment el còsol, que fixa el lloc i data de la reunió i l’objecte del debat. Els senadors són convocats per edictes o mitjançant els *apparitores* del magistrat i estan obligats a participar en la reunió. El lloc de la reunió era sovint la *Curia Hostilia* i de vegades altres temples o llocs solemnes i tancats. La reunió s’havia de fer entre la sortida i la posta del sol. Després de prendre els auspicis, el magistrat obria la sessió amb la *relatio* o exposició dels afers, la qual cloïa normalment amb una proposta i una petició de parer. Llavors s’iniciava la discussió

amb l'exposició del parer (*sententia*) dels senadors seguint l'ordre abans referit i sense que hi hagués limitació de temps. En acabar la discussió començava la votació, que es feia per *discessio*, en virtut de la qual els senadors s'anaven col·locant al costat d'aquell amb qui compartien parer. Abans, però, de la votació qualsevol senador tenia dret a demanar al magistrat que fes prèviament un recompte dels assistents, dient *numera*, "compta"; o a formular immediatament la proposta, dient *consule*, "consulta"; o a demanar que dividís el que es proposava en diverses propostes amb votacions independents, dient *divide*, "divideix". Una vegada aprovada la proposta, aquesta rebia el nom de *senatusconsultum*, el text del qual era redactat per un *relator*; havia de contenir el nom del magistrat proponent, el lloc i la data de la reunió, el contingut de la *relatio* i l'acord o resolució adoptat; i era dipositat en l'*aerarium*, "erari", al temple de Saturn.

Són **funcions** del senat:

Generals: la direcció política i de control dels altres òrgans constitucionals.

Polítics: *interregnum*: durant l'interregne o període entre l'eixida dels còsols i l'elecció de llurs successors, s'aplica la regla *auspicia ad patres redeunt*, "els auspicis tornen als senadors" i això vol dir que els correspon interinament el govern de la *civitas*. Els *patres* exercien individualment el govern provisional per torns successius de cinc dies fins que un d'ells, dit *interrex*, convocava i presidia els comicis electorals per a la *creatio* del nou còsol. Una altra funció política és l'*auctoritas patrum*, que és una mena de control de la legitimitat constitucional de les resolucions preses per les assemblees populars. Consisteix en la ratificació pel senat de les resolucions legislatives, electorals i judicials preses als comicis, la qual és necessària per a dotar-les d'eficàcia plena. Amb una *Lex Publilia Philonis* de 339 aC l'*auctoritas patrum* deixà de prestar-se *a posteriori* com a requisit de validesa de la resolució i esdevingué una mera opinió preventiva i no vinculant del senat.

Religioses: direcció de l'activitat religiosa pública, vigilància dels actes de culte i autorització de l'erecció de nous temples.

Militars: direcció suprema de la guerra i control de l'*imperium militiae*. També estableix els contingents militars de les circumscripcions o províncies; dona instruccions als caps militars i inspecciona les operacions de guerra mitjançant comissaris enviats al camp de batalla. Finalment, concedeix el triomf i altres premis als generals victoriosos.

De política exterior: recepció i enviament d'ambaixades i preparació i autorització de la conclusió de tractats.

Legislatives: discussió i aprovació de les proposicions de llei dels magistrats, que després són sotmeses al poble. També té iniciativa legislativa que duu a terme a través del magistrat.

Judicials: en circumstàncies excepcionals pot decretar la suspensió de les activitats judicials mitjançant un expedient anomenat *iustitium*. També nomena magistrats jurisdiccionalment per a les províncies i sol·licita la designació de jurats penals.

Financeres: vigilància de les despeses públiques, determinació de la quantia dels nous tributs aprovats pels comicis, establiment d'imposts a càrrec de les colònies i de ciutats aliades i iniciativa per batre moneda.

- **Les assemblees populars**

L'origen de les assemblees populars es remunta als temps dels reis. La més antiga assemblea són els *comitia curiata*, “comicis curiats”, considerada originària; després es crearen els *comitia centuriata*, “comicis centuriats” pel rei Servi Tul·li, i finalment els *comitia tributa*, “comicis tributs”; tanquen la relació els *concilia tributa plebis*, “concilis de la plebs”. Formen part de totes aquestes assemblees ciutadans barons, tant *patres familias* com *fili familias*; hi ha així una plena parificació de tots ells en els drets polítics de la mateixa manera que n'hi ha en les càrregues, com ara el servei militar.

Comicis curiats. És l'assemblea popular característica de l'època arcaica tot i que subsistí al llarg de la república. Com es desprèn del seu mateix nom, la població està repartida en *curiae*, “cúries”, les quals són una divisió interna de cada una de les tres tribus en què es dividia la població en els temps més antics. Concretament, hi havia 10 cúries per cada tribu i, per tant, 30 cúries en total. La cúria era la unitat votant en els comicis. La distribució de la població en les diverses cúries es basava en vincles gentilicis, no pas territorials o econòmics. Els comicis curiats mantenen en l'època republicana moltes de les funcions que tenien durant la monarquia: així, principalment, sota la forma de *comitia calata* i amb funció no deliberativa, la ratificació d'actes solemnes relatius als grups familiars: *adrogatio*, adopció d'un *pater familias* per un altre; atorgament de testament (*testamentum in calatis comitiis*); admissió d'una nova *gens* (*cooptatio*); i renúncia als cultes familiars (*detestatio sacrorum*); tanmateix, la funció legislativa dels comicis curiats es reduí a l'aprovació de la *lex curiata de imperio* per a investir els magistrats electes d'*imperium*.

Comicis centuriats. Els *comitia centuriata*, creats segons la tradició pel rei etrusc Servi Tul·li, evidencien el caràcter cívic de l'antic exèrcit romà en connectar perfectament amb l'organització militar. Ho demostra d'antuvi llur unitat votant: la centúria, i també altres característiques, com ara, el fet de ser convocats per un magistrat amb *imperium* i *ius agendi cum populo*, “dret de convocar el poble”; i el d'aplegar-se el poble fora del pomeri, normalment al camp de Mart, és a dir, a l'àmbit de l'*imperium militiae*.

L'assemblea era anunciada al so de dos instruments: el *lituus*, “clarí”, i el *cornu*, “corn”, i al Capitoli s'hissava un estendard de color rosa i una guarnició era enviada al Janícul mentre durava la reunió. La **convocatòria** es feia mitjançant edicte, que en cas de comicis judicials contenia el nom de l'acusat, el delictes imputat i la pena, capital normalment; en cas de comicis electorals, la llista dels candidats; i en cas de comicis legislatius, la proposta de llei. L'edicte es podia fer públic oralment o per *promulgatio*, és a dir, per escrit en unes taules emblanquinades. Entre la convocatòria i el primer dia de reunió havia de transcórrer un *trinundinum*, és a dir, tres dies de mercat successius amb distància de vuit dies entre ells. Durant aquest període de temps en cas de comicis judicials i legislatius es podien fer reunions informals,

dites *contiones*, sobre els termes de l'acusació o defensa en el primer cas o sobre la conveniència de la nova llei en el segon; no en cas de comicis electorals per a evitar frau. El dia de la reunió havia de ser un *dies comitialis*, és a dir, un dia apte per als comicis, no festiu segons el calendari dels pontífexs. Reunits els comicis al camp de Mart, l'acte començava amb la preceptiva presa d'auspici pel magistrat, a la qual seguia la *rogatio* o proposta, la presentació dels candidats o la defensa del ciutadà, segons la funció dels comicis. El vot s'emetia oralment i consistia en cas de comicis legislatius en una resposta positiva o favorable a la llei: *uti rogas*, "tal com proposes"; o en una resposta negativa o contrària a la llei: *antiquo*, "com abans". Quan es tractava de comicis electorals s'hi nomenava el candidat desitjat; i quan els comicis eren judicials la fórmula del vot podia ser: *condemno*, "condemne" o *absolvo*, "absolc". En el segle II aC s'introduí el vot escrit i secret, el qual es consignava en una tauleta i per aquesta raó les lleis aprovades per votació escrita eren conegudes com a *leges tabellariae*. Les tauletes eren dipositades dins d'una urna electoral (*cista*). Finalitzada la votació, el resultat era proclamat pel magistrat i aquest acte de proclamació s'anomenava *renuntiatio*.

Els comicis centuriats, de la mateixa manera que totes les altres assemblees populars, estaven integrats exclusivament per ciutadans barons. En el cas dels comicis centuriats per barons majors de disset anys, ja foren patricis o plebeus, rics o pobres, caps de família o sotmesos a la potestat paterna, és a dir, pels mateixos que conformaven l'exèrcit.

Pel que fa a l'**estructura** dels comicis centuriats, tota la comunitat era dividida en 194 centúries. Tal vegada la centúria civil comprenia originalment un nombre aproximat de cent homes com la centúria militar. Les 194 centúries es dividien de la següent manera: 18 centúries corresponien als *equites*, "cavallers", els quals amb el temps constituïren una mena de noblesa capitalista, la riquesa de la qual provenia del comerç o de l'arrendament d'imposts entre altres activitats. Dins de les 18 centúries de l'ordre eqüestre hi havia les anomenades *sex suffragia*, que eren les sis centúries que reunien els cavallers més potentats i que votaven en primer lloc. Als *pedites*, "infants", corresponien 170 centúries, dividides en cinc classes, en coherència amb el cens de població i segons la fortuna dels ciutadans.

La classe I comprenia els ciutadans amb una fortuna superior a 100.000 asos i era representada amb 80 centúries; la classe II comprenia els ciutadans amb una fortuna superior als 75.000 asos i inferior a 100.000 i era representada amb 20 centúries; la classe III agrupava els ciutadans amb una fortuna entre 50.000 i 75.000 asos i era representada amb 20 centúries; a la classe IV pertocaven els ciutadans amb més de 25.000 asos i menys de 50.000 i era representada també amb 20 centúries; i la classe V reunia els ciutadans amb una fortuna superior als 11.000 asos i inferior als 25.000. Dins de cadascuna de les classes hi havia un nombre idèntic de centúries de *seniores*, majors de 45 anys i menors de 60, i de *iuniores*, d'entre 17 i 45 anys.

A més a més, hi havia cinc centúries d'*inermes* (lit. desarmats) formades pels que servien com auxiliars a l'exèrcit: dues centúries d'enginyers militars, dues centúries de músics i una centúria d'*accensi velati*, "soldats de reserva vestits" (els qui servien a l'exèrcit sense dur damunt res més que la roba, és a dir, sense armes o pràcticament sense armes). Finalment, hi havia una centúria de *proletarii*, que eren aquells tan pobres que només podien proporcionar a la comunitat llur "prole", ço és, nous membres.

Quant a la **votació**, els ciutadans votaven primer individualment dins de cada centúria i la majoria que s'hi obtenia representava el vot de la centúria, que al capdavant era la unitat votant. Sempre començava la votació per les *sex suffragia*, a les quals seguien les altres 12 centúries de cavallers. En acabar començaven a votar les 80 centúries de la 1a classe dels infants. En assolir el vot favorable de la majoria absoluta s'aturava la votació i s'entenia aprovada la llei, elegit el candidat o, segons el cas, absolt o condemnat l'apel·lant. Com que les 18 centúries de cavallers més les 80 de la 1a classe sumaven 98 vots, és a dir, la majoria absoluta de 194 (97+1), és clar que la composició dels comicis afavoria palesament les classes benestants, la qual cosa evidència el biaix aristocràtic de la constitució republicana en aquest aspecte.

A mitjan segle III, molt probablement en 241 aC, es dugué a terme una reforma dels *comitia centuriata*, la qual donà un gir moderadament democratitzador a l'assemblea. No podem conèixer amb exactitud els termes de la reforma; tanmateix, semblen segures aquestes dades: la supressió de les centúries específiques de cavallers i la incorporació d'aquests per sorteig en les centúries de la 1a classe del cens; i la reducció de les centúries de la 1a classe a 70, sense modificar a la vegada el nombre total existent de centúries (194). D'aquesta manera, l'acord entre cavallers i ciutadans de la primera classe ja no seria, com abans, suficient per a obtenir la majoria de vots.

Les **funcions** dels comicis centuriats eren de tres tipus: electorals, judicials i legislatives:

- **Electorals:** elecció de magistrats majors: còsols, pretors i censors i inicialment també de sacerdots suprems.
- **Judicials:** coneixement de la *provocatio ad populum*.
- **Legislatives:** aprovació de lleis proposades (*leges rogatae*) pels magistrats; aprovació de les *leges de potestate censoria*, “lleis d'atribució del poder als censors”, i de les *leges de bello indicendo*, “lleis de declaració de guerra”.

La *provocatio ad populum* era una mena d'apel·lació o més aviat de recurs públic davant els comicis centuriats a què tenia dret qualsevol ciutadà que hagués estat condemnat a mort per un magistrat amb *imperium*. La *provocatio* s'estengué al segle V aC a les multes pecuniàries superiors a 3020 asos o al seu equivalent: trenta bous i dues ovelles. La *provocatio ad populum* era una sort de “garantia constitucional” de tot ciutadà romà contra l'eventual arbitrietat repressiva dels magistrats amb *coercitio*. L'únic requisit per a demanar-la era ser ciutadà romà. De fet, el recurrent pronunciava davant el poble les expressions *provoco*, “apel·le” i *civis Romanus sum*, “soc ciutadà romà”. El poble es pronunciava sobre la justícia o injustícia de la *poena capitis*, “pena capital”, imposada. L'origen de la *provocatio* és obscur. En tot cas, és molt antic i anterior a la Llei de les XII Taules. Unes lleis del segle II aC, *Leges Porciae de provocatione*, estengueren el dret a la *provocatio (ius provocationis)* als romans residents a les províncies que

prestaven serveis a les legions. Aquesta institució típicament republicana no sobrevisqué a la república.

Comicis tributs. Els *comitia tributa* foren creats a l'època republicana. Es basen en la distribució dels ciutadans segons un criteri territorial, no pas gentilici ni timocràtic: el de les tribus territorials. En efecte, els ciutadans són distribuïts en tribus rústiques i tribus urbanes. Les tribus eren 35: 4 urbanes i 31 rústiques. Les primeres, sols quatre, incloïen una població molt nombrosa i amb molts ciutadans pobres, mentre que les segones eren poc nombroses i hi pertanyien els propietaris de predis. Si a aquesta distribució tan asimètrica afegim que la unitat votant era la tribu, sembla prou clar que en aquests comicis també quedaven garantits *a priori* els interessos dels poderosos. Els comicis tributs també tenien **funcions** electorals, judicials i legislatives:

- **Electoral:** elecció d'aquells magistrats l'elecció dels quals no era competència dels comicis centuriats; i elecció dels sacerdots supremes.
- **Judicials:** *provocatio ad populum* en cas de multes pecuniàries, inferiors a 3020 asos des del segle V aC.
- **Legislatives:** aprovació de lleis que no eren de competència exclusiva dels comicis centuriats.

Els comicis tributs es convocaven per edictes, en forma oral o per escrit (*promulgatio*), fins i tot pels edils i el lloc de reunió era el fòrum i més endavant el Capitoli.

Concilis plebeus. Els *concilia plebis* eren assemblees de la plebs convocades i presidides per un tribú de la plebs o per un edil plebeu. Els llocs de reunió eren el fòrum i més tard el Capitoli. Tenien funcions electorals, per a l'elecció dels magistrats plebeus; judicials, per a la imposició de multes; i legislatives, per a l'aprovació de plebiscits, resolucions de la plebs formalment semblants a les lleis comicials però amb eficàcia limitada als plebeus. Una *Lex Hortensia* de 286 aC equiparà definitivament les lleis i els plebiscits en valor i eficàcia, i a partir de llavors les decisions de la plebs també afectaren els patricis. Els plebiscits, una vegada aprovats i promulgats, eren custodiats al temple de la deessa Ceres a l'Aventí.

Municipis, colònies i províncies

Al llarg de la república es produí l'expansió de Roma per la península Itàlica. Aquesta expansió adoptà dues formes: la **federació** i l'**annexió**. La primera s'esdevé mitjançant la subscripció de tractats (*foedera*) amb altres ciutats, ara en peu d'igualtat (*foedus aequus*), ara reservant-se Roma una posició hegemònica i amb vassallatge de les altres ciutats (*foedus iniquus*). En ambdós casos les ciutats aliades conservaven llurs propis ordenaments interns. L'annexió consisteix en la directa absorció de nous territoris i poblacions, que adoptaven l'estatut jurídic de **municipi** o de **colònia**.

Els *municipia* es constituïen sobre ciutats preexistents, mentre que les *coloniae* eren assentaments urbans de nova creació. L'acte de constitució d'un municipi procedia bé d'un *foedus* o bé d'una *lex data* o estatut municipal atorgat pel magistrat a qui s'havia concedit la

direcció del municipi. Hi havia municipis als habitants dels quals els era reconeguda la plena ciutadania romana (*civitates optimo iure*); altres municipis eren en canvi *civitates sine suffragio*, és a dir, municipis els habitants dels quals tenien una ciutadania limitada perquè ni podien elegir magistrats ni ser elegits com a tals. Els òrgans dels municipis eren, a imatge de Roma, les magistratures, el consell ciutadà i l'assemblea popular. Els magistrats, inicialment edils i questors, foren substituïts per Juli Cèsar per *quattuorviri: duoviri iure dicundo*, dos magistrats encarregats de l'administració de justícia, i *duoviri aediliciae potestate*, dos magistrats encarregats del govern i vigilància de la ciutat. Els noms dels consells de ciutadans més corrents eren *senatus* i *curia* i llurs membres es deien sovint *decuriones* i formaven el *ordo decurionis*. Les assemblees es constituïen segons criteris territorials i llur funció bàsica era l'elecció dels magistrats. Sembla que l'organització dels municipis es basà a partir de Cèsar en una llei, la *Lex Julia municipalis*, tot i que el contingut d'aquesta llei és encara desconegut.

Pel que fa a les **colònies**, n'hi havia de dos tipus: colònies de ciutadans romans (*coloniae civium Romanorum*) i colònies de llatins (*coloniae Latinorum*). L'acte d'erecció d'una colònia s'anomenava *deductio* i era aprovada a Roma per mitjà d'una *lex*. La *deductio* contenia el territori assignat i el nombre de colons. Aprovada la *deductio*, els magistrats elegits per al govern de la colònia li donaven un estatut, traçaven el solc perimètric i amb l'ajut d'agrimensors dividien el territori en les centúries quadrades que resultassen a partir del traçat d'un *cardo maximus*, o eix central de la colònia de direcció nord a sud, i un *decumanus maximus*, o eix d'oest a est, i de successives divisions paral·leles fins a cobrir la totalitat del territori. La ciutat tenia així una estructura reticular i ortogonal, amb carrers paral·lels en ambdues direccions. Les centúries eren dividides en lots, que eren assignats als colons. Les colònies s'organitzaven igual que els municipis: magistrats, senat i assemblea popular. Les colònies de romans eren sota la direcció de dos còsols o pretors i les llatines de dos magistrats dits sovint simplement *duoviri*. La justícia hi era a càrrec de *praefecti*, els qui s'encarregaven d'administrar-la a un grup de municipis o colònies dit *praefectura*.

El 241, any en què finalitza la primera guerra púnica, naix l'**organització provincial** en esdevenir Sicília la primera província romana. El mot *provincia* amb què inicialment es designava potser l'esfera de competències d'un magistrat amb *imperium* o tal vegada simplement un territori a conquerir, pren ara un sentit espacial i significa l'àmbit territorial d'exercici de l'*imperium*. L'organització de la província s'establia en una *lex data* i els seus habitants eren sotmesos al pagament d'un tribut territorial. El dret aplicable a les províncies era el dret romà quan es tractava de ciutadans romans; els habitants de ciutats autònomes es regien per llur propi dret; i el dret de gentes era aplicat als habitants lliures però no romans i als conflictes entre individus amb divers estatut. La repressió criminal se substanciava sempre segons el dret romà. La màxima autoritat de la província era el governador, un procònsol o un propretor, les funcions del qual eren militars, administratives, de jurisdicció criminal i de jurisdicció civil d'acord amb l'edicte provincial, que tenia com a model l'edicte del pretor urbà de Roma. El senat controlava l'actuació dels governadors mitjançant legats enviats a les províncies. Els governadors eren assistits per questors i *apparitores*. Hi havia també consells provincials amb funcions consultives dels governadors.

Crisi de la república

Cap a mitjan segle II aC l'estructura constitucional republicana comença a experimentar símptomes de crisi. D'antuvi, la crisi es deu a un desajust estructural, a la inadequació de la constitució republicana a les exigències d'un Imperi cada vegada més vast. Altres causes foren les següents: 1a. El notable increment del nombre d'esclaus derivat de les conquestes, la qual cosa alterà les relacions de treball i el sistema d'explotació de la terra, tendent ara al latifundisme, al mateix temps que empitjoren les condicions de vida dels esclaus. 2a. El contrast econòmic entre els grups socials és cada vegada més gran. Molts petits propietaris agrícoles esdevenen proletariat urbà i es concentra cada vegada més la riquesa immobiliària en mans de la noblesa patricio-plebea i la mobiliària en l'ordre dels *equites*. A Roma la societat es polaritza en dos grups polítics: *optimates*, defensors dels interessos econòmics dels terratinents,

i *populares*, defensors de mesures democratitzadores. Ambdues faccions protagonitzaren els enfrontaments civils que sacsejaren Roma fins a mitjan segle I aC. 3a. S'aguditzà la insistència dels aliats itàlics a accedir a la ciutadania romana i als drets i garanties que en deriven. 4a. Finalment, també contribuï a la crisi la transformació de la mentalitat i dels costums per la influència dels territoris conquistats i de l'increment de la riquesa.

Els intents de reforma agrària dels tribuns de la plebs Tiberi i Cai Semproni Grac de l'any 133 representen l'inici d'una cadena d'esdeveniments i confrontacions que conclou amb la caiguda de la República. En efecte, a la frustrada reforma agrària dels Gracs seguiren els intents democratitzadors de Gai Mari, que, després de transformar l'exèrcit cívic en un exèrcit professional, mirà d'afavorir sense èxit els seus veterans amb concessions de terres; la "guerra social" o guerra contra els aliats que acabà amb la concessió de la ciutadania als itàlics en el 89; la guerra civil: Mari, el Jove i Carbó contra Sul·la, que en guanyar-la fou proclamat dictador en el 82, emprengué una sèrie de mesures que desnaturalitzaren la constitució republicana i amb les proscripcions perseguí implacablement els opositors. Arribaria després el primer triumvirat de Pompeu, Cèsar i Cras en el 60, la guerra civil entre els dos primers i la victòria final de Cèsar a Farsàlia. Aquest fou nomenat *dictator* i, després de renovar fins a quatre vegades la dictadura, obtingué en el 44 aC el nomenament com a dictador perpetu, la qual cosa representà *de facto* el desmantellament de la constitució republicana. L'extraordinària concentració de poders en mans de Juli Cèsar permet parlar d'un règim resolutament monàrquic, malgrat que es mantingueren els òrgans de la república almenys formalment: consolat, dictadura perpètua, *praefectura morum* o vigilància dels costums, inviolabilitat tribunicia, títols d'*imperator* i *pater patriae* i màxima autoritat religiosa com a *pontifex maximus*, entre altres nombroses distincions i poders. Per tant, reunia Cèsar les competències de les principals magistratures republicanes al mateix temps que era la màxima autoritat militar i religiosa. Només rebutjà el títol de *rex*, institució tabú per als romans. La dictadura de Cèsar tenia molt poc a veure amb la magistratura republicana extraordinària del mateix nom. Cèsar fou assassinat en nom de la llibertat en els idus de març del 44 aC.

El Principat

Després de la mort de Cèsar, es constituí el segon triumvirat entre Octavi August, Marc Antoni i Lèpid el 43 aC. La d'aquests *triumviri rei publicae constituendae*, a diferència del primer triumvirat, sí que fou una magistratura oficial, establida per una *Lex Titia*, i de caràcter extraordinari, col·legial i quinquennal. Els triumvirs posaren fi a la resistència dels anticesaristes a la batalla de Filipos (42 aC) i obriren un període de proscripcions i de purga política que conduí a la mort a molts notables, com ara Ciceró. Les desavinences entre Octavi i Marc Antoni i la sospita que aquest estava creant amb l'entesa secreta de Cleòpatra VII d'Egipte un sistema de regnes autònoms a la part oriental de l'Imperi feren esclatar un nou conflicte bèl·lic, que es resolgué amb la victòria d'Octavi en la batalla d'Acci el 31 aC.

En acabar la guerra, Octavi acumulà un conjunt de poders i distincions que juntament amb certes modificacions estructurals significaren un canvi ja irreversible de règim polític. És problemàtic definir jurídicament aquest règim. En tot cas, es pot dir amb seguretat que es tracta d'un règim mixt, en què s'insereix en les estructures republicanes i s'hi superposa de manera preeminent un element monàrquic: la figura del **príncep**. És precisament aquest element monàrquic i no pas els elements republicans el que està destinat a consolidar-se i a prevaldre absolutament en el futur.

Efectivament, en arribar a l'any 23 aC Octavi acumulava en la seua persona els següents poders i prerrogatives: l'*imperium proconsulare*, vitalici i sense límits territorials; la *tribunicia potestas*, vitalícia i amb totes les seues prerrogatives: *intercessio*, *coercitio* i *ius agendi cum populo et cum patribus*; el dret a proposar a l'assemblea popular els candidats a cònsol; el *ius belli ac pacis*: dret de declarar la guerra i la pau i la total direcció de la política exterior i la diplomàcia; el títol d'*imperator* o cap militar absolut, d'on prové la denominació d'"emperador"; les potestats censòries; el *cognomen* o sobrenom de *Caesar* de son pare adoptiu, el qual esdevindrà títol oficial dels emperadors; el títol d'*Augustus*, "venerable", de superior *auctoritas*; el títol de *princeps senatus*, del qual prové precisament la designació com a "Principat" del nou règim per ell instaurat; el títol de *pater patriae*, "pare de la pàtria"; el càrrec de pontífex màxim i la condició de membre de tots els col·legis sacerdotals; fou epònim d'un mes: agost, de la mateixa manera que Cèsar ho fou d'un altre: juliol; el seu geni rebé culte públic: *Genius Augusti*; i les dates del seu natalici i victòria sobre Marc Antoni foren declarades festivitats públiques.

Els dos primers poders, militar i polític, constitueixen el fonament de la posició constitucional d'August i foren característiques constants durant el Principat, mentre que les altres atribucions i títols experimentaren alteracions. En efecte, l'*imperium proconsulare* atribueix a l'emperador la condició de cap suprem de l'exèrcit i el seu *imperium* és *infinitum*, ço és, sense límits territorials, i *maius*: superior a qualsevol altra magistratura ciutadana o provincial o a qualsevol altre òrgan. La *tribunicia potestas* amb les seues tradicionals prerrogatives atorga a l'emperador una posició de primacia sobre totes les magistratures. Per altra banda, les decisions del príncep esdevenen font directa del dret, sobretot a partir dels successors d'August i en progressió creixent, fins al punt que, com dirà el jurista Ulpià en el segle III i en relació amb els emperadors Sever: *quod principi placuit legis habet vigorem*, "el que plagué al príncep té força de llei". Aquestes decisions imperials reben la denominació de *constitutiones principis*: edictes, mandats, rescriptes, cartes i decrets.

Successió imperial

No existí cap reglamentació sobre la successió de l'emperador, segurament perquè es tractava en principi d'una figura aliena a la idiosincràsia romana; tanmateix, per la via de fet es produí una tendència cada vegada més acusada envers el principi de successió dinàstica. La investidura de nou emperador es feu d'acord amb un principi electiu o més habitualment d'acord amb un principi dinàstic. Per a la investidura formal o electiva s'aprofità l'antiga llei comicial de concessió de l'*imperium* als magistrats (*lex de imperio*), aprovada en els comicis centuriats a iniciativa del senat. Tenim l'exemple ben conegut de la *Lex de imperio Vespasiani* que ens ha pervingut en una inscripció conservada al Museu Capitolí de Roma. Molt més habituals foren les investidures de fet, ara per simple aclamació militar, seguint o no un criteri dinàstic i sovint amb mètodes violents, ara per simple successió familiar o per associació al poder i adopció d'un individu com a futur emperador amb el títol de "Cèsar", és a dir, d'acord amb un principi de successió dinàstica. El Principat conegué les següents dinasties: Júlio-clàudia (27 aC-68 dC): (Cèsar), August, Tiberi, Calígula, Claudi i Neró; Flàvia (69-96): Vespasià, Titus i Domicià; Antonina (96-192): Nerva, Trajà, Adrià, Antoni Pius, Marc Aureli (temporalment amb Luci Ver) i Còmode; Severa (193-235): Septimi Sever, Caracal·la, Geta, Heliogàbal i Alexandre Sever, amb les interrupcions però de Macrí i Diadumenià. L'any 69, després de Neró, se

succeïren tres emperadors: Galba, Otó i Viteli als quals seguí Vespasià. Entre el 192 i el 193 hi hagué cinc emperadors: Pèrtinax, Didi Julià, Pescenni Níger, Clodi Albí i Septimi Sever.

August conservà els òrgans de la constitució republicana i creà així una aparença de continuïtat i de normalitat constitucional republicana fins al punt d'erigir-se davant de tots en garant de la república; tanmateix, aquells òrgans quedaren força desvirtuats. Pel que fa a les **magistratures**, la censura desapareix en ser les seues potestats absorbides per l'emperador; els còsols són privats de l'*imperium militiae*, que correspon ara a l'emperador, i esdevenen una mena de delegats del príncep en absència d'aquest; els tribuns de la plebs perden tota influència política i les antigues prerrogatives tribunícies ho són ara de l'emperador; els edils i els qüestors són ara subordinats del príncep; algunes de les magistratures menors desapareixen. La pretura és la magistratura que es manté pràcticament sense canvis. Amb Adrià, però, es codifica l'edicte del pretor i cessa la producció de *ius praetorium*.

Quant al **senat**, s'augmenta el nombre de senadors a sis-cents, l'elecció dels seus nous membres així com l'expulsió de senadors pertoca al príncep, que és també el *princeps senatus*. En compensació per la pèrdua de pes polític, el senat esdevé l'òrgan legislatiu a costa de les assemblees populars. Les decisions del senat, "senatconsults", substitueixen les lleis comicials i la iniciativa legislativa correspon ara en bona part al príncep. No obstant això, la substitució de les assemblees comicials pel senat en matèria legislativa no es produí immediatament sinó que la dugueren a terme els successors d'August. Amb el temps els senatconsults esdevenen discursos de l'emperador (*orationes*) aclamats pel senat. El senat conserva les funcions religioses i la consultiva de l'emperador; aquesta funció, però, acabà per ser transferida a un nou òrgan de caràcter cortesà: el *consilium principis*, consell assessor del príncep.

Finalment, pel que fa a les **assemblees populars**, perden tota competència en matèria criminal i, malgrat el nou valor legislatiu dels senatconsults, es promulgà un nombre sorprenent de lleis comicials a iniciativa d'August, les dites *leges Iuliae*, homònimes de les proposades per Juli Cèsar, també molt nombroses. Tal vegada August volgué potenciar l'element democràtic de la constitució republicana per oferir una imatge d'aparent ortodòxia republicana. En l'elecció de nous magistrats pels comicis l'intervencionisme i control del príncep fou palès: primer amb la facultat que es reservà de proposar els candidats, dita *suffragatio*, que després fou substituïda per la facultat de proposar-los amb caràcter vinculant, anomenada *commendatio*.

Característica del Principat és també la **burocràcia**, el procés de formació de la qual s'inicia amb August i es desenvolupa fins a constituir una xarxa molt complexa. Es tracta d'un conjunt de càrrecs remunerats i directament nomenats per l'emperador per temps

indeterminat. De menor a major importància són principalment: els *curatores*, els *praefecti* i els funcionaris *a* -.

Amb el mot *curatores* es designa un conjunt d'oficials amb competències o *curae* diverses: *curatores viarum*: encarregats de la cura i conservació de les grans vies de comunicació; *curatores aquarum*: s'ocupaven dels aqüeductes i de les preses d'aigua pública; *curatores aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*: tenien a llur càrrec la superintendència dels temples i edificis públics; *curatores riparum et alvei Tiberis*: tenien cura de les ribes i aigües del riu Tíber; *curatores frumendi dandis*: encarregats de l'abastament de gra a la ciutat, substituïts després pels prefectes de l'annona.

Altres funcionaris són els *praefecti*: aquest terme comprèn oficials de diversa naturalesa: *praefectus Aegypti*, "prefecte d'Egipte": cap de l'administració de la província d'Egipte; *praefectus urbi*, "prefecte urbà": tenia a càrrec seu totes les coses relatives a l'ordre públic a la ciutat de Roma, la *coercitio* i la jurisdicció *extra ordinem* civil i criminal i les seues sentències podien ser apel·lades davant l'emperador, comandava tres o quatre cohorts urbanes i en el segle II la seua competència s'estengué a cent milles al voltant de Roma; *praefectus praetorii*, "prefecte del pretori": creat en el 2 aC, comandava la guàrdia personal de l'emperador formada per les cohorts pretorianes i era un càrrec de la màxima confiança de l'emperador. El seu comandament s'estengué a totes les tropes síties a Itàlia tret de les urbanes i en absència de l'emperador coneixia de l'apel·lació de les sentències emeses pels governadors provincials. Juristes de reconegut prestigi exerciren aquesta prefectura, com ara Papinià i Ulpia en temps dels Severs. Altres *praefecti* foren: el *praefectus annonae*: que tenia cura del proveïment, especialment de gra, a la ciutat i de l'adquisició, transport, conservació i distribució d'aliments, i també tenia funció jurisdiccional en relació amb aquestes competències; i el *praefectus vigilum*: encarregat de prevenir i sufocar els incendis amb la corresponent funció jurisdiccional.

En la cort imperial es crearen oficines o secretaries confiades a funcionaris per a la designació dels quals es feia servir la preposició *a* o *ab* seguida de la competència en ablatiu plural: *a rationibus*: hisenda pública; *ab epistulis*: correspondència; *a libellis*: despatx de peticions a l'emperador sobre qüestions de dret privat; *a cognitionibus*: instrucció de causes judicials sotmeses a la decisió de l'emperador; *a studiis*: recopilació de documents i antecedents necessaris per al príncep; *a censibus*: operacions del cens; *a memoria*: arxiu d'actes imperials: discursos i decisions de l'emperador, escrits de caràcter privat, expedients dels càrrecs més importants i atorgament de concessions.

August creà un òrgan consultiu: el *consilium principis*, que inicialment es limitava a qüestions de naturalesa judicial. Sota Adrià i emperadors successius adquirí una importància més gran com a òrgan permanent del qual formaven part alts funcionaris i juristes. Presidit per l'emperador o, si escau, pel prefecte del pretori, esdvingué la màxima expressió de la burocràcia imperial i acabà per substituir pràcticament el senat com a òrgan consultiu en tota qüestió d'interès públic.

Organització provincial i local

August classificà les **províncies** en dos tipus: senatorials i imperials. Les primeres eren la major part de les antigues províncies i les segones les de més recent incorporació i, per tant, menys apaivagades i necessitades d'una major presència militar. El govern de les **províncies senatorials** fou confiat a exmagistrats, propretors o sobretot procònsols. L'assignació es feia per sorteig i el nomenament era per un any. Els procònsols eren titulars d'*imperium* i eren assistits per *legati pro praetore* i per *quaestores* en matèria judicial i tributària. El govern de les **províncies imperials** era assignat a *legati Augusti pro praetore*, nomenats directament pel príncep i per temps indefinit. Eren assistits per *legati legionis* en el comandament militar i per un *legatus iuridicus* en matèria judicial. Egipte tenia un ordenament especial degut sobretot a la

seua importància agrícola. August assumí directament el govern i el delegà en un representant seu: el *praefectus Aegypti*. A les ordres d'aquest hi havia un *iuridicus*, per a les funcions judicials, i un altre magistrat d'origen ptolemaic, l'*idios logos*, encarregat de qüestions fiscals i d'ingressos patrimonials. Pel que fa a Itàlia, els seus habitants gaudien de la ciutadania romana, el sòl era susceptible de propietat privada i amb immunitat tributària, a diferència del sòl provincial sotmès a tributació, tot i que a la fi del Principat, a partir dels Sever, es concedí el *ius Italicum* o privilegi d'immunitat tributària a alguns territoris. La jurisdicció correspon al prefecte urbà i al prefecte del pretori més enllà de les cent milles de Roma. Entre els segles II i III es consolida el terme *praeses* per designar el governador provincial. Els *praesides* tenen *ius edicendi*, pel qual emeten edictes provincials basats en l'edecte pretorià; coneixen de l'apel·lació de sentències dictades per òrgans jurisdiccionals locals; tenen àmplies facultats administratives i *ius gladii* o potestat d'imposar la pena capital. Finalment, existien les assemblees provincials amb funcions relatives al culte a l'emperador i altres merament administratives.

En l'època imperial els **municipis** conserven els mateixos òrgans que a l'època republicana: magistrats, senat municipal i assemblea popular. Els **magistrats** formen un col·legi de *quattuorviri: duoviri iure dicundo* i *duoviri aedilicia potestate*. Els primers convoquen el consell de la ciutat i l'assemblea popular, regulen el culte públic, administren la hisenda local, fan el cens cada lustre, imposen penes no capitals i tenen jurisdicció civil en causes de poca quantia. Els *duoviri aediles* són tresorers de la comunitat i tenen competències anàlogues a les dels edils de Roma. Quant al **senat** municipal, els seus membres s'anomenen *decuriones* i constitueixen l'aristocràcia local. Altres ordres socials són els *augustales* o ordre intermedi, i els plebeus. Ingressaven a l'*ordo decurionum* els exmagistrats i altres individus notables del municipi. Les decisions del senat municipal eren dites *decreta*. Les **assemblees** populars s'estructuren en cùries o tribus territorials i tenen fonamentalment funcions electorals. Finalment, pel que fa a les **colònies**, llur estatut o *ius coloniae* serà preferit al del municipi per l'exempció d'imposts, pel *ius Italicum* i perquè llur sòl podia ser de propietat privada. Hi havia colònies romanes i colònies llatines. D'aquestes unes gaudien de *ius Latii maius*, que permetia d'adquirir la ciutadania quan s'havien exercit càrrecs de magistrat o decurió a la colònia, i altres de *ius Latii minus*, que permetia el mateix, però sols quan s'hi havia exercit una magistratura. La tipologia de les ciutats no s'esgotava amb els municipis i colònies, ja que també hi havia, sobretot a l'Orient, ciutats federades lliures i estipendiàries o deditícies.

Ordres socials. Cal distingir dos grans grups socials en el Principat: el dels *honestiores* i el dels *humiliores*. Dins del grup dels *honestiores* hi havia dos ordres: el senatorial i el dels *equites* o cavallers. En l'ordre senatorial s'arribava per l'exercici de magistratures, per designació directa de l'emperador (*adlectio*) o per transmissió hereditària fins a la tercera generació. La dignitat de cavaller era concedida pel príncep a títol personal. Eren *humiliores* la plebs i els lliberts en general.

El Dominat

La mort de l'emperador Alexandre Sever (235 dC) es fa coincidir convencionalment amb la fi del Principat. Tot seguit s'inicià un període de crisi en la successió imperial, conegut com a "anarquia militar", que durà fins que Dioclecià assolí el poder en el 284, després d'uns trenta emperadors militars efímers. Però al segle III dC no sols hi hagué una crisi de successió imperial sinó una crisi general, la coneguda justament com a **crisi del segle III**, i les contínues lluites sagnants per hebre la porpra foren precisament una de les seues causes. A més de les guerres intestines i l'anarquia militar, altres causes externes de la crisi foren les invasions de pobles bàrbars a les fronteres del Rin i del Danubi i les pressions dels parts a l'Orient, així com els moviments separatistes als confins de l'Imperi. La crisi també tingué causes internes: la decadència demogràfica deguda a les guerres, a la manca de collites i

a les epidèmies; la desaparició d'elements polítics moderats: amb els Severes l'exèrcit havia esdevingut de fet l'única força real de l'Imperi i els emperadors o aspirants a la porpra maldaven pel seu suport; causes econòmiques, com ara, el creixent latifundisme, el col·lapse de les xarxes comercials, la devaluació monetària, la hiperinflació i l'augment del cost de la vida; i, finalment, la crisi moral i religiosa produïda per la subversió de l'antic sistema de valors amb la difusió de concepcions universalistes, com ara, l'estoïcisme o també el cristianisme, contrari llavors a l'ordre polític establert i a retre culte a la persona de l'emperador. El futur oferia a l'Imperi romà una nova organització sota una monarquia absoluta, militaritzada, teocràtica i dinàstica.

El 284 es posa fi a l'anarquia militar amb la proclamació per l'exèrcit de Dioclecià com a emperador a Nicomèdia, que establí un poder absolut i envoltà la seua persona d'un halo místic en prendre el títol de *dominus et deus*, “senyor i déu”, d'on prové precisament la designació com a “Dominat” del règim, i en introduir a la cort un ritual de prostració davant la seua persona inspirat en les monarquies perses: la “proskinesis” o *adoratio*. A banda d'això, creà una nova estructura orgànica i territorial per a l'Imperi, adreçada sobretot a consolidar l'estabilitat del poder imperial, i imposà mesures per a superar la greu crisi econòmica i la hiperinflació. En definitiva, feu grans **reformes** per a evitar el retorn al desordre de les darreres dècades i per a mantenir la viabilitat de l'Imperi:

Tetrarquia. Sistema de quatre sobirans, dos augusts i dos cèsars, amb primacia dels primers sobre els segons i atribució del govern de cada meitat de l'Imperi, oriental i occidental, a cadascuna de les parelles formades per un august i un cèsar. En concret, per a la part oriental Dioclecià fou l'august i nomenà Galeri com a cèsar i per a l'occidental designà Maximià com a august i Constanci I com a cèsar. La seu del govern de la part occidental fou Milà i la de l'oriental Nicomèdia. Els quatre corregents formaven teòricament un col·legi sota l'autoritat preminent de Dioclecià, el funcionament del qual consistia en l'automàtic ascens dels cèsars a augusts, en finir aquests, i el nomenament per aquells de nous cèsars. Amb el poder compartit es tractava de garantir una més directa vigilància i eficaç intervenció en l'Imperi i amb la reglamentació de la successió imperial l'estabilitat del poder.

Administració central. En el vèrtex de l'organització estatal hi ha l'emperador, monarca absolut, que governa com a *dominus et deus* i més endavant, amb els emperadors cristians, com a investit de poder per Déu. L'emperador és assistit per una mena de cort anomenada *comitatus*, integrada per la guàrdia personal, les tropes mòbils, el *cubiculum*: personal adscrit al seu servei privat, i el consell o *consistorium*, del qual formaven part com a *comites* els principals funcionaris, com ara, el prefecte del pretori, el ministre del tresor públic (*rationalis summae rei*), l'administrador del patrimoni de la corona (*magister rei privatae*) i tots altres *magistri* al capdavant de les diverses secretaries, dites *scrinia* o *officia*. Subsistiren el senat o, més aviat, els senats de Roma i Constantinoble, òrgans de prestigi que, tanmateix, no tenien funcions rellevants ni polítiques ni legislatives i es limitaven pràcticament a servir

d'instruments de publicitat de la legislació imperial. De l'emperador depenia una burocràcia jeràrquicament ordenada i molt complexa, dividida a partir de Constantí I en dues branques: civil i militar. Aquest mateix emperador creà nous càrrecs: una mena de ministre de justícia, el *comes et quaestor sacri palatii*, que tenia com a missió la preparació de les constitucions imperials; el *comes et magister officiorum*: cap superior de les principals secretaries i de la totalitat dels serveis de la casa civil de l'emperador; el *comes sacrarum largitionum*: ministre del tresor i cap de la burocràcia fiscal, mines, batiment de moneda, etc.; el *comes rerum privatarum*: una sort de ministre d'agricultura a qui corresponia també l'administració de les grans propietats agràries imperials; i els *agentes in rebus*: un cos de missatgers i inspectors imperials.

Administració perifèrica. Es multiplica el nombre de províncies en subdividir les existents. En el govern provincial queden separats el poder civil del militar, encomanat aquest darrer a *duces*, “comandants”. Pel que fa al poder civil, al capdavant de les províncies són generalment els *praesides* —anomenats *correctores* a Itàlia, *consulares* a Àsia i Àfrica i *praefecti Augustales* a les províncies egípcies—. Els governadors provincials exerceixen funcions administratives, judicials i financeres. Les províncies són agrupades en divisions administratives més grans anomenades *dioeceses*, “diòcesis”, les quals són regides per *vicarii* amb funcions de vigilància dels diversos governadors provincials de la diòcesi i jurisdiccionals en apel·lació. Les ciutats de Roma i Constantinoble tingueren una situació especial puix que continuaren administrades pel respectiu *praefectus urbi*, amb funcions jurisdiccionals i directament sotmès a l'emperador. Les diòcesis foren agrupades en tres *praefecturae*, “prefectures”: Oriental, Gàl·lies o Occidental i Central; d'aquesta darrera fou segregada durant un temps Il·líria, que constituí una quarta prefectura. El govern de les prefectures era exercit per *praefecti praetorii* amb funcions administratives, judicials, financeres i legislatives.

Administració local

El govern de les ciutats és confiat a l'*ordo decurionum* o consell ciutadà, el qual elegeix els magistrats i altres oficials i proposa a l'emperador un *defensor civitatis*. La pertinença a l'*ordo* és obligatòria per a tots els que tinguen cert nivell de riquesa i siguen originaris de la ciutat o hi estiguen domiciliats. L'*ordo* té la càrrega de garantir la recaptació global que pertoca a la ciutat. Els magistrats són: els *duoviri*, amb funció jurisdiccional civil en causes de poca vàlua i criminal a les ordres del governador provincial; i els *aediles*, que exerceixen serveis municipals. A més a més, hi ha a les ciutats els següents oficials: el *curator*, una mena d'“auditor” estatal que controla les finances, és per sobre dels magistrats i el seu nomenament ha de ser confirmat per l'emperador, de la mateixa manera que el *defensor civitatis*, una mena de “defensor del poble” de tota classe de vexacions i que també intervé com a instructor en els processos civils importants i en els criminals que són de competència del governador provincial; i, finalment, els *procuratores* o *susceptores*, encarregats de la recaptació d'imposts.

Latifundisme i colons

Durant el Baix Imperi es consolida al medi rural un sistema de propietat i explotació de la terra de grans dimensions dit “latifundisme” i els pagesos o *coloni* constitueixen una casta

hereditària vinculada a la terra i sotmesa als propietaris de les terres. És aquest l'aspecte social més destacat dels segles IV i V i que presagia l'aparició de la societat altomedieval.

Reorganització de l'exèrcit, ordenació fiscal i intervencionisme econòmic.

Amb la finalitat de reforçar l'exèrcit aquest fou incrementat amb nous reclutes en règim de mercenaris: bàrbars, presoners de guerra i voluntaris. Era necessària també una reforma del sistema tributari per a atendre l'enorme augment de la despesa pública: el manteniment d'un exèrcit molt nombrós, la xarxa de buròcrates, les obres de fortificació per a la defensa del territori, etc. A tal fi Dioclecià creà uns impostos extraordinaris anuals sobre les províncies, les *indictiones*, i un impost sobre els predis i les persones, la *iugatio capitatio*. Pel que fa a l'intervencionisme econòmic, cal destacar una mesura sense precedents contra la inflació: l'edicte de preus màxims de 301 (*edictum de pretiis rerum venalium*), pel qual es fixaren els preus màxims de mercat d'un elenc molt exhaustiu de productes així com els salaris mínims de nombroses activitats laborals. A banda d'aquest escandall, altres mesures econòmiques foren principalment: un nou sistema monetari; l'*adscriptio glebae* o vinculació obligatòria de la mà d'obra lliure agrícola a la terra, a través formalment del colonat; i l'agregiació o col·legiació professional obligatòria dels artesans i treballadors no agrícoles i la forçosa transmissió hereditària d'aquests oficis. Constantí I també dugué a terme una reforma monetària consistent, per una banda, en la introducció d'un sistema monetari bimetal·lic: una moneda principal d'or, el *solidus*, altres fraccionàries d'aquest mateix metall i altres d'argent i de billó; i, per l'altra, en una política proteccionista del valor de l'or. Amb aquesta reforma sí que s'assolí realment l'estabilitat del sistema monetari. També feu una reforma tributària mitjançant la creació de dos nous impostos: la *collatio lustralis*: un impost quinquennal a càrrec de comerciants i artesans; i la *collatio glebalis*: un impost sobre el patrimoni rural.

Política religiosa

Dioclecià emprengué persecucions contra els cristians amb el propòsit d'impulsar la restauració dels valors tradicionals de la romanitat. En dos edictes de 303 i 304 ordenà la destrucció dels llibres sagrats, l'expulsió dels cristians dels oficis públics i llur incapacitat per a comparèixer en judici i imposà l'obligació d'oferir sacrificis als déus sota pena de mort.

La política religiosa de Constantí I fou diametralment oposada a la de Dioclecià. De fet, el 313 Constantí i Licini reafirmaren a Milà el principi de tolerància religiosa per al cristianisme, establert a Nicomèdia dos anys abans per Galeri, mitjançant l'anomenat "Edicte de Milà", pel qual es reconegueren al cristianisme les mateixes llibertats i drets que a la religió pagana, la qual cosa significà la fi de les persecucions i l'inici d'una organització oficial de l'Església. A més a més, Constantí tractà d'unificar l'església cristiana: primerament en el 313 convocant un concili local a Arles per a l'eliminació del cisma donatista i després, en el 325, un concili ecumènic, el primer de la història, a Nicea. El concili I de Nicea fou ratificat pel papa Silvestre I, tingué com a finalitat combatre l'arianisme i afirmar el concepte teològic de l'"homooúsios", o siga, la consubstancialitat del Fill amb el Pare.

La política religiosa imperial tornà a canviar radicalment amb l'últim emperador de la dinastia constantiniana: Julià, anomenat "l'Apòstata" pels cristians. Aquest emperador de creences neoplatòniques posà fi a la persecució dels pagans i a la destrucció de temples iniciada per Constantí. En el seu edicte sobre les escoles, Julià prohibí als mestres cristians d'usar obres d'escriptors pagans i en un altre edicte decretà la reobertura dels temples pagans i la devolució

de les propietats que els havien estat confiscades, així com el retorn dels bisbes cristians dissidents bandejats.

Però Teodosi I, molt influït per Ambrosi, bisbe de Milà, afavorí de nou el cristianisme fins al punt d'enlairar-lo a religió oficial de l'Imperi en una constitució de 380, coneguda com a Edicte de Tessalònica, amb la qual imposà el credo nicè, ordenà la persecució dels heretges i prohibí els cultes pagans. En endavant les religions tradicionals o paganes no rebrien mai més cap suport polític imperial.

La tetrarquia tot just sobrevisqué al traspàs de Dioclecià i després de lluites entre els segons tetrarques el poder imperial acabà per concentrar-se de bell nou en **Constantí I**. Aquest emperador rebatejà Bizanci amb el nom de Constantinoble, que fou inaugurada com a nova ciutat i com a nova capital de l'Imperi el 330. Constantí seguí obertament un sistema dinàstic de successió imperial en nomenar cèsars els seus quatre fills: Constantí, Constanci, Constant i Crisp i el seu nebot Dalmaci. Després de diverses vicissituds, l'Imperi quedà reunificat en mans de Constanci II, a qui succeïren Julià, Jovià, Valentinià I, Valent i Gracià. Aquest darrer associà **Teodosi I** com a emperador de la part oriental. La divisió definitiva entre un Imperi d'Occident i un Imperi d'Orient es produí el 395 per obra d'aquest emperador, que en finir dividí l'Imperi entre els seus dos fills: Arcadi, emperador d'Orient, i Honori, emperador d'Occident. La reunió d'ambdues parts no es tornà a produir fins a **Justinià I** a mitjan segle VI i per molt poc temps. La fi formal de l'Imperi romà d'Occident s'esdevingué el 476 amb la deposició de l'emperador Ròmul Augústul després d'una sublevació de tropes germàniques federades que proclamaren rei l'hèrul Odoacre. D'ara endavant, tots els territoris occidentals serien governats per reis bàrbars: vàndals al nord d'Àfrica i illes mediterrànies; visigots a la major part d'Hispània i sud-oest de Gàl·lia; sueus al nord-oest d'Hispània; bretons, francs i burgundis a la resta de la Gàl·lia; i ostrogots a Itàlia, Rètia, Nòric, Sicília i Dalmàcia. Justinià I reconquerí parcialment l'Occident, però per poc temps i després de la seua mort el 565 no sols es perderen prompte els territoris reconquerits sinó també a poc a poc els de la part oriental. La fi definitiva del ja molt exigü Imperi bizantí es produí en 1453 amb la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs otomans.

Organització de la Hispània romana

La dominació romana d'Hispania es produí el 206 aC, a la fi de la segona guerra púnica. El 197 aC fou dividida Hispania en dues províncies: *Hispania citerior* i *Hispania ulterior*, i llur govern confiat a propretors. El 27 aC la província ulterior fou dividida en dues, de tal manera que les províncies hispanes foren tres al començament del Principat: *Hispania Citerior Tarraconensis*, *Hispania Ulterior Baetica* i *Hispania Ulterior Lusitania*, amb capitals a Tarraco, Corduba i Emerita Augusta, respectivament. A la fi del segle I aC August afegí a la *Citerior* els territoris d'asturs i càntabres. El 212 Caracal·la creà una quarta província: *Hispania Nova Citerior Antoniniana*, amb els territoris de la ja incorporada *Gallaecia* i el nord-oest de la *Citerior*. El 293 Dioclecià dividí la *Citerior* en Tarraconense i Cartaginense. Llavors el mapa provincial quedà format per cinc províncies: Tarraconense, Cartaginense, Bètica, Galícia-Astúrica i Lusitània, les quals constituïren la diòcesi d'Hispania, integrada al seu torn en la prefectura de les Gàl·lies. A la fi del segle IV dC s'afegeix a Hispania com a província independent la *Balearica*, de manera que al segle V dC eren sis les províncies hispàniques.

A partir del Principat les **províncies** hispàniques presenten una divisió administrativa en *conventi iuridici*, "convents jurídics": districtes administratius i judicials, les capitals dels quals

servien de seu per al governador provincial quan periòdicament les visitava per a l'administració de justícia i eren eixos del sistema mil·liari de les grans vies romanes. A les capitals provincials es reunien anualment els **concilis provincials** amb una funció eminentment religiosa: retre culte a la persona de l'emperador. A més a més, s'hi establien els ingressos i les despeses del culte provincial i el principal sacerdot provincial de duració anual, el *flamen provinciae*, hi retia comptes de la seua gestió. El concili provincial també nomenava el nou flamen; homenatjava el governador provincial o decidia d'acusar-lo davant l'emperador de venalitat o tirania; i prenia decisions sobre impostos o afers econòmics. Els governadors provincials d'Hispania, designats com la resta pel senat, foren procònsols fins a 197 aC i des d'aquesta data propretors. A partir d'August i la seua ordenació de les províncies en senatorials i imperials la situació de les províncies hispanes fou la següent: foren imperials *Hispania Citerior Tarraconensis* i *Hispania Ulterior Lusitania*, la primera a càrrec d'un *legatus Augusti pro consule* i la segona d'un *legatus Augusti pro praetore*; i fou senatorial *Hispania Ulterior Baetica*, a càrrec d'un procònsol. Després de la reforma de Dioclecià a la fi del segle III dC el govern de la diòcesi d'Hispania correspongué a l'*agens vice praefectorum praetorum per Hispanias*: un delegat per a Hispania del prefecte de les Gàl·lies, després anomenat *comes Hispaniarum* i a partir de Constantí I *vicarius Hispaniarum*.

De l'**organització colonial** a les províncies hispanes tenim notícia gràcies a alguns bronzes fragmentaris que contenen lleis reguladores d'algunes colònies, com ara, la *lex Coloniae Genetivae Iuliae* o *lex Ursonensis*: llei de la colònia d'Urso (actual Osuna a Sevilla), fundada per Juli Cèsar. Es tracta d'una *lex data* promulgada per Marc Antoni en 44 aC per a reglamentar l'organització política i administrativa de la dita colònia: magistrats, senat colonial i disposicions religioses.

Pel que fa a l'**organització municipal**, tenim les dades proporcionades per inscripcions en bronze relatives a diverses lleis municipals, principalment la *Lex Salpensana*, la *Lex Malacitana* i la *Lex Irnitana*, totes promulgades per Domicià i sembla que adaptacions d'una mateixa *Lex Flavia municipalis*. Aquestes lleis regulen totes les coses relatives als magistrats, senats i assemblees dels corresponents municipis. Així, la *Lex Salpensana*, llei per al municipi de *Salpensana* (Facialcázar, Sevilla), conté l'organització política, administrativa i judicial del municipi d'acord amb el *ius latii* que li concedí Vespasià. El capítol més important que es conserva de la llei és el que regula la concessió de la ciutadania romana als llatins del municipi que haguessen exercit magistratures municipals. De contingut molt semblant són la *Lex Flavia Malacitana*, reguladora del municipi de *Malaca* (Màlaga) i la *Lex Irnitana*, sobre el municipi d'*Irni*, que sembla existí prop de Sevilla. D'acord amb aquestes lleis, l'administració de justícia municipal correspon generalment a *duumviri* o a llurs suplents, anomenats *praefecti*; també s'hi regulen, sobretot en la *Lex Irnitana*, el nomenament de comissions de justícia per a causes criminals o sobre indignitat de decurions i s'hi contenen disposicions sobre horaris d'actuació processal o calendari judicial, entre altres.

Pel que fa a la condició dels *hispani*, llur estatut jurídic fou unificat en el de *latini*, "llatins", per una llei de Vespasià, tal vegada del 74 dC, de concessió de la llatinitat a tota Hispania, la qual també permeté d'accedir a la ciutadania romana a tots aquells que haguessen exercit una magistratura municipal o haguessen tingut la condició de decurions (membres d'una cúria municipal o senat local). El 212, gràcies a la *Constitutio Antoniniana* o Edicte de Caracal·la, tots els *hispani* lliures esdevingueren ciutadans romans.

LES FONTS DEL DRET ROMÀ I LLUR EVOLUCIÓ

Fons del dret

La metàfora hídrica "fonts" es fa servir sovint en àmbits filosòfics i científics per a designar els fonaments o les causes generadores d'una cosa o d'un fet o els diversos actes o processos que condueixen a la creació o producció de quelcom o els propis ens o òrgans productors. En

L'àmbit de la ciència del dret també es parla metafòricament de “fonts del dret” i s'hi distingeix entre “fonts de producció” i “fonts de coneixement”, entre altres classificacions.

Per **fonts de producció del dret** s'entén el conjunt de fets o procediments que condueixen a la creació de dret objectiu, de normes jurídiques; l'expressió es refereix al fet que crea el dret. **Fonts de coneixement del dret** són, en canvi, els documents, instruments o mitjans de tota índole, fins i tot la mera consciència col·lectiva com en el cas del costum, que forneixen el coneixement d'un dret objectiu; l'expressió es refereix als documents, monuments o suports de tota mena que ens permeten accedir al coneixement del dret, encara que no siguin directament de naturalesa jurídica. Aquest concepte és particularment important quan tractem de descriure científicament un dret històric com el romà, del qual són fonts, per exemple, obres literàries d'autors romans, inscripcions epigràfiques o el Corpus Iuris Civilis de Justinià, entès com a document. Modernament, la llei seria una font de producció formal del dret, mentre que el Butlletí Oficial de l'Estat ho seria de coneixement.

Els juristes romans, poc proclius a l'abstracció, no encunyaren cap terme o expressió tècnica per a designar el concepte de “fonts del dret” i simplement relacionaren les diverses fonts de producció del dret i de manera poc sistemàtica, en barrejar fonts formals i materials i fonts corresponents a diferents èpoques.

Els catàlegs de fonts de producció del dret efectuats pels juristes romans que coneixem són els següents: Gai: lleis, plebiscits, senatconsults, constitucions imperials, edictes dels magistrats i respostes dels juristes (Gai. 1, 1, 2); Papinià: lleis, plebiscits, senatconsults, decrets dels prínceps, autoritat dels prudents i dret pretorià (Pap. 2 def. D. 1, 1, 7); Pomponi: llei, interpretació dels prudents, accions de la llei, plebiscit, edicte dels magistrats, senatconsult i constitució del príncep (Pompon. enchir. sing. D. 1, 2, 2, 12); Institucions de Justinià: dret no escrit i dret escrit: llei, plebiscits, senatconsults, constitucions imperials, edictes dels magistrats i respostes dels juriconsults (I. 1, 2, 3); i Ciceró: lleis, senatconsults, sentències dels jutges, autoritat dels juristes, edictes dels magistrats, costum i equitat (Cic. top. 5, 28). Partint del concepte de fonts de producció del dret, es poden distingir dues grans etapes en l'evolució del dret romà: una primera basada en l'*actoritas*, amb predomini del dret no escrit i coincident *grosso modo* amb les èpoques arcaica i clàssica del dret romà, la qual podria qualificar-se genèricament de “dret de juristes”; i una segona, corresponent al dret postclàssic, en què les fonts de potestat o de raó estatal tenen el protagonisme absolut, sense eclipsar, però, del tot les d'autoritat. Precisament, aquest monopoli públic en la creació del dret representa l'antecedent remot de la moderna concepció positivista del dret.

Època arcaica: fins al 130 aC

Deia Pomponi en el seu *Enchiridion* que al principi la ciutat es regia per un dret incert i que tot hi era governat a discreció del rei. Aquest *incertum ius*, dret indeterminat, no fixat per escrit, a què es refereix el jurista, és el constituït pels *mores maiorum*, que són els costums dels avantpassats, els orígens dels quals caldria trobar-los en les estructures socials precíviques. Ulpià els definí amb els següents termes: *mores sunt tacitus consensus populi longa consuetudine inveteratus*: “els *mores* són un tàcit acord del poble arrelat per una llarga pràctica”. L'obligatorietat dels *mores* derivava de la voluntat popular i de llur suposada correspondència amb un ordre natural i diví de les coses. Els *mores maiorum* aglutinaven intretextricament el dret i la religió, que en un principi no constituïen ordres diversos. De fet, el compliment dels *mores* garantia no sols la convivència social sinó també la *pax deorum*, és a dir, una mena de pacte d'aliança entre els membres de la comunitat i les divinitats.

Ben prompte, però, els romans distingiren entre dos conceptes: *ius* i *fas*, ambdós traduïbles per “el que és just/lícit”. Isidor de Sevilla (s. VI-VII) els definí amb aquesta senzilla fórmula:

fas lex divina est, ius lex humana: “*fas* és el dret diví i *ius* el dret humà”. *Fas* representa l’esfera de la licitud religiosa del comportament humà; és *fas* tot comportament humà conforme a la voluntat divina, la qual es revela a través de fenòmens naturals i és interpretada pels sacerdots. *Fas est* vol dir “el que és volgut pels déus” i si *fas* és, doncs, la licitud religiosa, el contrari, *nefas*, és l’àmbit del contrari a la voluntat o llei divina i el que és *nefastus*, impietós o sacríleg, trenca la *pax deorum*, deslliga la ira divina i resulta nefast, en el sentit que té el terme a hores d’ara.

Pel que fa al *ius*, aquest representa l’esfera de la licitud humana. *Ius* és qualsevol fórmula o prescripció a què cal conformar una conducta i per a expressar l’estat de conformitat o no conformitat d’una conducta amb una prescripció es fan servir els adjectius *iustus* i *iniustus* respectivament. *Ius est* vol dir “conforme al dret humà”. Són *ius*, en concret, els *mores maiorum* o conjunt de regles relatives al comportament adequat dels membres de la comunitat en llurs relacions. El *ius* no es “fa” sinó que es “diu”, es pronuncia, s’expressa, es formula. Per això, hi ha una permanent relació a la llengua jurídica llatina entre els mots *ius* i *dicere*, “dir”, com ho demostren totes les paraules llatines compostes d’ambdós termes relatives al món judicial: *iudex*, *iurisdictio*, *iudicare*, *iudicium*, etc.

A banda dels *mores maiorum*, nucli essencial del *ius*, foren característiques de l’època monàrquica, tot i que molt menys importants, les anomenades *leges regiae*. Segons la tradició, eren disposicions aprovades pels *comitia curiata* a iniciativa i proposta dels reis. En realitat, sembla tractar-se de pronunciaments solemnes del *rex* davant els comicis curiats de contingut penal o civil i amb una forta empremta religiosa. Sovint no eren sinó la concreció de certs *mores maiorum* per a aclarir-los o donar-los una major força obligatòria. Segons la tradició, un tal Sext Papiri reuní en el segle VI aC aquestes disposicions i el recull fou anomenat *ius Papirianum*.

Des de mitjan segle V aC, hi hagué una nova font del dret amb la qual es posà fi en certa manera al *ius incertum*. Es tracta de la ***Lex XII Tabularum***, Llei de les XII Taules, el cos legal més antic del món occidental i nucli fonamental del *ius legitimum vetus*, “antic dret legislatiu”, constituït també per les *leges regiae*. Aquesta llei, proposada segons la tradició pel tribú de la plebs Terentil·le Arsa, representà l’assoliment d’una de les reivindicacions de la plebs: la fixació per escrit i la publicitat de bona part dels *mores maiorum* o *ius Quiritium*, el coneixement, precisió i interpretació dels quals era fins llavors monopoli dels pontífexs, tots ells pertanyents a la classe patrícia. La llei data dels anys 451-450 i per a redactar-la foren suspeses totes les magistratures, i tot el poder de la *res publica* fou conferit a uns magistrats extraordinaris: el col·legi dels *decemviri legibus scribundis*, “deu magistrats per a la redacció de la llei”. La llei conté un conjunt normatiu ja experimentat i un altre d’innovador. Les seues disposicions ens mostren una societat arcaica amb una economia basada en l’agricultura i la ramaderia i molt marginalment en el comerç. Ho demostren clarament les normes força protectores del *pater familias*, “cap de família”, les relatives a la propietat i les concernents el dret criminal, impregnades d’una concepció màgico-religiosa. La Llei de les XII Taules no és pas una compilació exhaustiva de *mores* ni tampoc una mena de carta constitucional, puix que no tracta sobre la constitució política romana; les seues normes es refereixen al dret privat, criminal i processal, especialment recullen a aquest respecte les *legis actiones*, “accions

de la llei”. Concretament, les taules I-III són dedicades al procediment; les taules IV-V, al dret de família i a l’herència; les taules VI-VII, als drets d’obligació, propietat i drets reals; les taules VIII-IX, al dret criminal; la taula X conté normes relatives als funerals i al dret sacre en general; i quant a les taules XI-XII, foren afegides per un segon decemvirat i contenen disposicions de dret criminal i privat respectivament. Aquestes dues taules foren anomenades *tabulae iniquae* perquè contenen disposicions contràries a la igualtat entre patricis i plebeus, com ara la prohibició dels matrimonis mixtos.

La Llei de les XII Taules suposà que el coneixement del *ius* deixà d’estar absolutament reservat al col·legi sacerdotal dels pontífexs. Fins llavors aquests havien estat els únics intèrprets autoritzats del *fas* i dels *mores maiorum*. No obstant això, després de la llei encara continuà la *interpretatio iuris* com a activitat exclusiva dels pontífexs durant un segle. Aquesta activitat consistia en l’emissió d’opinions o *responsa* sobre qüestions jurídiques concretes a petició de particulars, magistrats i jutges. El valor jurídic d’aquestes opinions provenia de l’*auctoritas* dels pontífexs, ço és, del reconeixement social de llur saviesa jurídica basat sobretot en la dignitat de llur càrrec religiós i posició social.

A partir de la Llei de les XII Taules l’activitat de la jurisprudència pontifical consistí més en la *interpretatio* d’aquesta llei i menys en la revelació d’un dret latent com abans. La *interpretatio iuris* dels pontífexs no es limitava, però, a indicar el dret vigent sinó que també era una activitat creativa d’adaptació de les normes generals a les particularitats dels casos concrets. A més a més, els pontífexs eren els únics coneixedors dels formularis de les accions judicials i dels negocis, els quals custodiaven zelosament, la qual cosa els feia necessaris, atès que el dret era molt ritual i un petit error formal podia provocar la pèrdua d’un litigi o la nul·litat d’un negoci jurídic. Per aquesta raó, la jurisprudència pontifical és anomenada “jurisprudència cautelar”: la intervenció d’un pontífex evitava ben segur la nul·litat dels actes jurídics processals o dels negocis. Els pontífexs no motivaven mai llurs *responsa*, llur autoritat n’era prou fonament. Per això, la jurisprudència pontifical també ha estat descrita com a “jurisprudència oracular”, atès que els *responsa* i els oracles comparteixen com a característica la manca de motivació. Finalment, els pontífexs transmetien llur saviesa jurídica a altres sacerdots, a qui elegien per cooptació. La duració del càrrec era de quinze anys.

La jurisprudència laica naix al començament del segle III aC. Segons la tradició, Gneu Flavi, fill d’un llibert, edil en 304 aC i secretari del pontífex Api Claudi, divulgà el *liber actionum*, text de les *legis actiones*, que fins llavors només coneixien els pontífexs, i publicà al fòrum el calendari dels *dies fasti*, dies hàbils per a l’administració de justícia. Amb aquest fet anecdòtic expliquen els autors romans l’inici del procés de laïcització de la jurisprudència, és a dir, de transformació de la jurisprudència pontifical en una jurisprudència laica.

És notícia prou segura que el 280 aC el primer *pontifex maximus* d’origen plebeu, Tiberi Coruncani, actuava com a jurista laic, donava *responsa* públicament i ensenyava dret a deixebles. La jurisprudència laica era aristocràtica. Això vol dir que els juristes republicans no es dedicaven exclusivament al dret, activitat de la qual no rebien de fet cap remuneració, sinó que sovint eren ciutadans romans que seguien una carrera política o militar i l’activitat com a jurista els donava el prestigi i el nom social necessaris per a iniciar aquella carrera o

per a pujar-hi. Però l'*auctoritas* dels juristes laics ja no es fonamenta principalment en la dignitat del càrrec o en la posició social com abans sinó també i en major grau en llur perícia i coneixement jurídics. La jurisprudència laica també es caracteritzà per crear una literatura jurídica a fi de donar a conèixer als ciutadans les opinions i la resolució de casos concrets. La primera obra jurisprudencial coneguda és la *Tripertita* (198 aC) de Sext Eli Pet, també anomenada en honor del seu autor *Ius Aelianum*. Aquesta obra representa el començament de la que serà una llarga tradició jurisprudencial escrita. El nom de l'obra prové de la seua estructura tripartida: el text de la Llei de les XII Taules, una *interpretatio* d'aquesta i, en tercer lloc, un formulari de les *legis actiones*.

Primera època clàssica: 130 aC–30 aC

Són fonts del dret romà en aquest període: la jurisprudència, les lleis i plebiscits i l'edicte del pretor.

- *Iurisprudentia*

La primera generació de juristes rellevants sorgeix en la segona meitat del segle II aC. Són principalment els següents: Mani Manili, autor de llibres de dret civil i d'una col·lecció de formularis processals i de negocis; Marc Juni Brut, autor de llibres de dret civil i de llibres de *responsa*; i Publi Muci Escèvola, autor també de llibres de dret civil i de *responsa*. Segons Pomponi, aquests juristes *fundaverunt ius civile*, “fundaren el dret civil”. Llurs obres ja no són simples comentaris a la Llei de les XII Taules, com la *Tripertita*, sinó reflexions jurídiques més lliures. Les activitats del jurista són les tres següents:

- **Respondere**: significa “respondre”. És l'activitat de la *interpretatio iuris*: consisteix a donar respostes tècniques a problemes jurídics plantejats per particulars, magistrats o jutges. Gai defineix els *responsa* dels juristes en els següents termes: *responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere*: “Les respostes dels jurisprudents són les afirmacions i les opinions d'aquells autoritzats a indicar el dret.”
- **Agere**: significa “actuar”. És l'activitat consistent a aconsellar els litigants sobre l'elecció de l'acció i de la fórmula adients o de les excepcions o mitjans de defensa processal. També és *agere* l'activitat de proposar o aconsellar als pretors la creació de noves fórmules processals o l'adaptació de les ja existents.
- **Cavere**: significa “prendre precaucions”. És l'activitat consistent a aconsellar els particulars sobre les formalitats i requisits dels negocis jurídics a fi d'evitar llur nul·litat.
- A aquestes activitats caldria afegir una activitat didàctica d'ensenyament de les regles i principis fonamentals (*instituere*) i una altra d'ensenyament avançat sobre l'art de donar *responsa* (*instruere*).

Mentre que l'activitat principal de la jurisprudència pontifical fou la de *cavere*, aquesta jurisprudència republicana privilegiarà les activitats de *respondere* i d'*agere*. A través dels *responsa* es creava dret, ja que els juristes no es limitaven a indicar quin era el dret vigent sinó que refeien el seu contingut i l'adaptaven a les canviants exigències de la vida pràctica. La jurisprudència era així creativa i elements fonamentals d'aquesta creativitat eren l'*aequitas*, "equitat", un criteri correctiu a l'aplicació rigorosa del *ius civile*, basat en la interpretació analògica i en l'equilibri de les situacions; i la *utilitas*, "utilitat", per a satisfer les necessitats pràctiques de la vida. Els *responsa* dels juristes es caracteritzaven per llur simplicitat i estil lapidari, sentències i concís, el qual també feren servir a les obres escrites.

Davant el conjunt de les activitats pròpies del jurista romà cal concloure que aquest no era pas un advocat o *orator*. Per això, no intervenia directament en un procés per a defensar-hi un client. Tampoc era un simple redactor de documents i de fórmules, encara que aconsellés sobre la forma dels negocis o dels plets; ni era un professor de dret, encara que ensenyés a un grup de deixebles i escrigués llibres; ni un jutge o un magistrat, almenys en relació amb la seua activitat com a jurista; ni, en definitiva, un professional del dret, puix que el jurista no vivia del dret, no percebia cap remuneració econòmica per l'exercici de les seues activitats com a tal jurista. No obstant això, s'hi esdevenia molt sovint, com indica Tàcit en el seu *Diàleg sobre els oradors*, que en temps de la república els advocats estiguessen particularment instruïts en dret i també en altres disciplines, com ara la filosofia o la gramàtica, i que, per tant, molts juristes actuassen també com a advocats i tinguessen, doncs, aquesta doble condició. Ens podem imaginar un jurista romà dels millors temps de la república com a un ciutadà benestant que a casa seua o en el fòrum responia les consultes jurídiques que li feien els particulars o assessorava els jutges o els magistrats i que sovint exhibia l'art oratòria quan actuava com a advocat a les causes judicials. Sembla també molt versemblant que posteriorment, tal com denuncia aquell mateix historiador, a causa de les noves realitats polítiques i socials del Principat la situació canviés i els advocats no passassen de tenir uns coneixements jurídics força mòdics o fins i tot nuls i hi hagués llavors una ben nítida separació entre les figures de l'advocat i del jurista.

En tot cas, és clar que el jurista sabia dret i que la seua activitat era fonamentalment consultiva. "Jurisprudent" i "jurisconsult" són, per això, denominacions sinònimes de "jurista". Les consultes que es feien als juristes es referien sobretot a conflictes patrimonials, com ara relacions de veïnatge, servituds, herències, furts, testaments, préstecs, compravendes, etc., és a dir, eren consultes sobre "dret privat". Posteriorment, quan es produí la burocratització de la jurisprudència a partir d'August, el jurista començaria a interessar-se també per altres qüestions: administratives, provincials, fiscals, internacionals, penals, etc. Fou precisament aleshores quan aparegué la distinció entre dret privat i dret públic.

La següent generació de juristes clàssics republicans, ja en el segle I aC, tingué com a representants més conspicus Quint Muci Escèvola, Servi Sulpici Ruf i Alfè Var. Quint Muci Escèvola fou el primer jurista que feu una construcció racional i científica del pensament jurídic, superant així les exposicions purament casuístiques i oferint explicacions més generals i abstractes. Escrigué una obra de divuit llibres de *ius civile*. Servi Sulpici Ruf

escrigué obres de *responsa* i Alfè Var fou autor de llibres de *responsa* i també de *digesta* seguint l'ordre de l'edicte del pretor. Altres juristes rellevants del període foren Aquili Gal, Aule Ofili, Quint Eli Tuberó, Aule Cascel·li i Trebaci Testa.

Jurisprudentia* i *jurisprudència

Si, com s'ha exposat, el significat romà de "jurisprudència" és bàsicament el de coneixement del dret, el modern significat jurídic de jurisprudència és el de criteris seguits pels jutges i tribunals, especialment els tribunals suprems o corts de cassació, en llurs sentències; i si en dret romà la jurisprudència fou una font del dret, en els moderns ordenaments jurídics el seu valor i eficàcia és diferent segons es tracte de sistemes jurídics oberts o tancats.

En el sistema obert o no codificat del *case law*, característic dels països anglosaxons, les decisions dels jutges sobre casos nous s'anomenen "precedents" i vinculen els jutges posteriors (*stare decisis*). Per això, es pot dir que en aquest sistema el jutge sí que crea dret i que la jurisprudència, entesa com a criteri judicial, és font directa del dret i és la via del progrés jurídic; el dret hi és fonamentalment un dret jurisprudencial o de juristes (*common law*), tot i que també existeix un dret legal (*statute law*) molt menys important.

En canvi, en els sistemes tancats o de dret codificat, que són els propis dels països del continent europeu, el jutge és un intèrpret del dret i la jurisprudència no és una font directa del dret sinó indirecta o complementària de l'ordenament.

En el cas espanyol la jurisprudència és qualificada precisament de "complement" de l'ordenament jurídic, el qual té com a fonts la llei, el costum i els principis generals del dret (art. 1. 1 CC), fonts a les quals cal afegir i per damunt d'aquestes el dret europeu i encara amb més primàcia la Constitució de 1978 (art. 9. 1 CE). Com diu l'article 1. 6 del Codi civil espanyol: "La jurisprudència complementarà l'ordenament jurídic amb la doctrina que, de manera reiterada, establisca el Tribunal Suprem en interpretar i aplicar la llei, el costum i els principis generals del Dret". També del Tribunal Constitucional emana jurisprudència, el valor i eficàcia de la qual com a font han estat molt debatuts, quan resol els recursos d'inconstitucionalitat i d'empara constitucional i quan resol conflictes entre òrgans constitucionals o entre l'Estat i les comunitats autònomes.

• ***Lex***

Segons Gai, *lex est quod populus iubet atque constituit*: "És llei el que el poble ordena i estableix" (Gai 1, 1, 3). Aquesta definició ho és en realitat de *lex publica* i més precisament de *lex rogata*, puix que *lex* en general és tota disposició de qui té potestat, bé siga un magistrat bé siga un ciutadà particular en afers de la seua esfera personal o familiar (*lex suae rei dicta*). La llei pot ser, doncs, pública o privada, segons provinga d'un magistrat o d'un particular. *Lex privata* és una declaració de voluntat d'una persona amb efectes vinculants per a ella mateixa i com a màxim per a un cercle reduït de persones. És el cas del testament, de les declaracions orals en negocis formals dites *nuncupationes* o de les condicions d'una compravenda o *leges venditionis*. *Lex publica* és, en canvi, una disposició provinent d'un magistrat i comprèn dues variants: *lex rogata* i *lex data*. La *lex rogata* és la llei pública per antonomàsia i la llei com a font especial del dret romà. És aquella norma general proposada per un magistrat, aprovada pel poble reunit en comicis i referendada pel senat, és a dir, la definida per Gai, i tot i que aquest jurista centra palesament la definició en l'actuació del *populus*, "poble", ho fa, però, per marcar la diferència entre llei i plebiscit, aprovat sols per la plebs i no pas per tot el poble. Expressió sinònima de *leges rogatae* és la de *leges comitiales*, puix que les *leges rogatae* són lleis públiques aprovades pels comicis. Mentre per a la promulgació d'una *lex rogata* intervenen tots tres òrgans de la constitució republicana, una *lex data* és una disposició emanada unilateralment per un magistrat i sense el concurs dels seus destinataris. Eren *leges*

datae els ordenaments o estatuts establits directament per magistrats, prèviament autoritzats per una llei comicial, per a regular les colònies, els municipis i les províncies. Alguns autors parlaven també de *leges dictae* per a referir-se a certes disposicions administratives dictades pels magistrats, com ara els reglaments per a disciplinar la recaptació d'imposts.

Exemple de *lex data*: *Lex Ursonensis* o *Lex coloniae Genetivae Iuliae*, llei que fou promulgada per Marc Antoni durant el seu consolat de 44 aC. Establia el règim local de la colònia d'Urso, actual Osuna (Sevilla), fundada per Juli Cèsar, i regulava tot el relatiu a magistrats, funcionaris, ingressos de la colònia, col·legis sacerdotals de pontífexs i d'augurs, procés, obres públiques, policia, defensa militar, regulació viària i ritus funeraris. Aquesta llei fou gravada en unes taules de bronze, que foren trobades a Osuna a la fi del segle XIX, anomenades "bronzes d'Osuna"; altres onze fragments de la llei foren trobats a El Rubio a principi del segle XX. Actualment, les taules es conserven al Museu Arqueològic Nacional de Madrid.

Les *leges publicae rogatae* eren font del *ius privatum* quan tenien per objecte o afectaven qüestions de dret privat. Llur pes com a font del dret, tot i ser important, fou, però, inferior al de la jurisprudència.

El procés de creació d'una *lex* o *iter legis* era el següent: el projecte de llei era primerament referit pel magistrat (*relatio*) al senat, qui opinava preventivament i sense efecte vinculant sobre l'oportunitat o no de la llei. Emesa l'opinió del senat, el projecte era exposat a un lloc públic (*promulgatio*) durant almenys tres setmanes (*trinundinum*) per a coneixement de tots. Durant aquest període de temps el magistrat podia reunir informalment el poble (*contio*) per a debatre sobre la llei i tractar de convèncer-lo de la seua conveniència. La *promulgatio* indicava el dia de reunió i de votació, que havia de ser en tot cas un dia hàbil per als comicis (*dies comitialis*), d'acord amb el calendari dels pontífexs. Reunits els comicis el dia oficial, després de prendre els auspicis amb la presència dels augurs, el magistrat feia formalment la proposta de llei (*rogatio*) i tot seguit començava la votació. El vot s'emetia oralment i consistia en una resposta positiva o favorable a la llei: *uti rogas*, "tal com proposes"; o en una resposta negativa o contrària a la llei: *antiquo*, "com abans". En el segle II aC s'introduí el vot escrit i secret, el qual es consignava en una tauleta i per aquesta raó les lleis aprovades per votació escrita foren anomenades *leges tabellariae*. Finalitzada la votació, el resultat era proclamat pel magistrat (*renuntiatio*). Obtingut el *iussum populi* o aprovació popular, la llei entrava immediatament en vigor un cop feta la *renuntiatio*. El procés legislatiu que s'ha exposat és el posterior a la *lex Publilia Philonis* del 339 aC. Abans d'aquesta llei, calia per a l'eficàcia de la llei l'*auctoritas patrum* o ratificació del senat del *iussum populi*. L'*auctoritas patrum* contrària a una llei no implicava, però, la nul·litat d'aquesta llei sinó que no era obligatori observar-la.

Per a la denominació d'una llei es feien servir els *nomina* dels magistrats que l'havien proposada, seguits d'una succinta referència al seu contingut.

Exemple: *Lex Caecilia Didia de modum legum promulgandorum*: "Llei Cecília Dídia sobre el mode en què han de ser presentades públicament les lleis". Fou una llei, aprovada el 98 aC a proposta dels còsols Quint Cecili Metel i Titus Didi, que prohibí que foren compreses en una única proposta de llei disposicions heterogènies a fi d'evitar l'aprovació en votació única de disposicions considerades favorables pel poble juntament amb altres considerades desfavorables. La Llei Cecília Dídia derogava així l'anomenada *lex Satura*, una antiga llei

romana que permetia als magistrats de presentar als comicis una proposta de llei única sobre diverses qüestions per a aprovar-les o rebutjar-les totes alhora.

Pel que fa a l'estructura formal, la llei com a document es compon de tres parts: *praescriptio*, *rogatio* i *sanctio*.

- La *praescriptio* encapçala el text de la llei. Conté el nom del magistrat que proposà la llei, la data i el lloc, els comicis votants, la unitat comicial que començà la votació i el nom del ciutadà que primer votà.
- La *rogatio* és el contingut dispositiu de la llei.
- La *sanctio* conté diverses clàusules o *capita* relatives a l'aplicació i eficàcia de la nova llei: que la llei no contravé les *leges sacratae* del 494 aC, promulgades a favor de la plebs ni altres normes considerades no derogables; que els magistrats i senadors havien de respectar-la; el *caput tralaticium de impunitate*, on és declarat lliure de sanció el transgressor d'una llei anterior contrària a la present llei; i sobretot el *caput* concernent les conseqüències perniciososes per a l'acte o negoci que contravé la llei. Aquesta darrera clàusula no sempre era present a la *sanctio* o de vegades sí que hi era, però d'una manera incompleta.

Justament el diferent contingut de la *sanctio* quant als efectes de la contravenció de la llei motivà que les lleis foren classificades, en termes atribuïts al jurista Ulpià, en *leges perfectae*, *minus quam perfectae* i *imperfectae*. Eren *leges perfectae* les que declaraven la nul·litat dels actes *contra legem*; *leges minus quam perfectae* les que no declaraven la nul·litat dels actes *contra legem*, sinó una sanció per a l'infractor; i *leges imperfectae* les que no declaraven la nul·litat de l'acte *contra legem* ni castigaven l'infractor amb cap sanció. Teodosi II (s. V dC) declarà la nul·litat de qualsevol acte contrari a una llei i així posà fi a classificació de les lleis.

Exemples: de *lex perfecta*: la *Lex Voconia testamentaria*, del 169 aC, que declarà entre altres coses la nul·litat dels llegats de valor superior a la quota testamentària corresponent a l'hereu; de *lex minus quam perfecta*: la *Lex Laetoria de circumscriptione adolescentium*, "Llei Laetòria sobre abús d'adolescents en el tràfic jurídic", del 200 aC, que no declarà la nul·litat del negoci en què s'abusava del menor, sinó que imposà una sanció a qui n'havia abusat; de *lex imperfecta*: la *Lex Cincia de donis et muneribus*, "Llei cíncia sobre donacions i regals", del 204 aC, que prohibí les donacions que excediren de certa quantitat, tret de les fetes a parents o a parents afins, sense declarar, però, la nul·litat de les donacions excedents ni imposar cap sanció al donant.

Quant a l'aplicació de les lleis, el dret romà segueix, per un costat, el criteri de personalitat que no pas de territorialitat, de manera que les lleis s'apliquen als ciutadans romans pel fet de ser-ho onsevulla que es troben; i, per altre, el criteri de la derogació tàcita d'una llei per una altra de posterior incompatible. La llei antiga quedava com en suspens, no operativa, i teòricament podia recuperar el vigor i ser novament aplicable.

En perfecte paral·lelisme amb la definició de *lex*, diu Gai que *plebiscitum est quod plebs iubet atque constituit*, "plebiscit és el que la plebs ordena i estableix" (Gai. 1, 1, 3). Continua dient el jurista en el mateix passatge de les seues Institucions que: "La plebs es distingeix del poble en el fet que amb la denominació de "poble" (*populus*) es comprenen tots els ciutadans,

inclosos els patricis, i amb la de “plebs” (*plebs*) els ciutadans que no són patricis. Per aquesta raó, antigament els patricis deien que no estaven obligats pels plebiscits, puix que aquests s’aprovaven sense llur autoritat. Però després es promulgà una llei Hortènsia, que ordenà que els plebiscits obligaren tot el poble. D’aquesta manera els plebiscits foren equiparats a les lleis”. Els plebiscits eren, doncs, les decisions preses per la plebs en els *concilia tributa plebis* a proposta d’un tribú de la plebs i en un principi no vinculaven els patricis. L’*exaequatio legibus*, “equiparació a les lleis”, dels plebiscits es produí amb una *Lex Hortensia* del 286 aC, de manera que en endavant també vincularen els patricis. Després de l’equiparació els plebiscits començaren a anomenar-se també *leges* i de fet la majoria de les anomenades *leges*, aprovades a partir d’aquesta data, foren en realitat *plebiscita* i no *leges* comicials *stricto sensu*. Aquest concepte de *leges*, comprensiu de les *leges* comicials i dels *plebiscita*, és el reflectit a la definició de *lex* d’Ateu Capítol, coneguda a través d’un passatge de l’escriptor Aulus Gel·li (s. II dC): *Lex est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu*: “Llei és el manament general del poble o de la plebs proposat pel magistrat”.

- *Edictum praetoris*

Edictum, “edicte”, és un ban que conté el programa d’actuació d’un magistrat en relació amb totes les funcions de la seua competència fet saber al poble. Els magistrats tenien la facultat d’emetre edictes, ço és, tenien *ius edicendi*, però sens dubte l’edicte més important era l’*edictum praetoris*, l’“edicte del pretor”, més precisament, l’edicte del pretor urbà. En iniciar l’exercici de la magistratura, el pretor emetia indefectiblement el seu edicte, el qual tindria la durada de l’exercici del càrrec, és a dir, un any. Aquest edicte ordinari anual rebia també la denominació d’*edictum perpetuum*, “edicte perpetu”. El pretor podia també emetre extraordinàriament un edicte per a resoldre un cas determinat o un problema incidental. Aquest edicte s’anomenava *edictum repentinum*, “edicte sobtat”. L’edicte del pretor era exposat per a coneixement públic al fòrum a un tauler de fusta emblanquinat, dit *album*. L’edicte s’estructurava en capítols, els títols dels quals eren destacats en color vermell.

L’edicte del pretor anunciava el mode com el pretor menaria els litigis; les diverses accions i altres recursos processals i extraprocessals que hi donaria; i és precisament mitjançant l’edicte com el pretor creava el *ius praetorium*, “dret pretorià”. El naixement de l’edicte com a font de producció del dret està vinculat a la instauració del procediment formulari (*agere per formulas*) mitjançant la *Lex Aebutia*, del 150 aC, i les *Leges Iuliae iudicariae* del 18 i 17 aC, que el generalitzaren. A fi d’evitar fraus o abusos dels pretors una *Lex Cornelia* del 67 aC establí l’obligació dels pretors d’ajustar-se estrictament als criteris anunciats en llurs edictes i la prohibició de canviar-los.

Que cada pretor emetés el seu propi edicte no significava que entengués el procediment d’una manera totalment diferent dels pretors que l’havien precedit i que hi hagués canvis radicals d’un pretor a un altre, ans el conjunt de disposicions que assumia un pretor de

L'edecte del pretor anterior, anomenat *edictum tralaticium*, era cada vegada major i el nou pretor es limitava a afegir-hi algunes innovacions, ben segur sovint a suggeriment dels juristes i amb la finalitat de satisfer noves necessitats o nous problemes sorgits en la praxi jurídica quotidiana.

L'edecte del pretor evidencia que els romans tenien una concepció processalista de l'ordenament jurídic, ja que l'existència d'una acció, mitjà pel qual es podia fer valdre una pretensió de dret, era prèvia a la configuració de la situació substancial protegida jurídicament. Un exemple aclarirà aquesta afirmació: l'edecte del pretor no definia què era la propietat ni explicava en què consistia, sinó que anunciava la possibilitat de concedir acció per a reclamar un objecte, dita *vindicatio rei*, sempre que es compliren certs requisits processals. Per tant, l'existència d'una acció era condició necessària per a afirmar l'existència d'un dret i no a l'inrevés, com s'esdevé en el dret modern, en què és el reconeixement d'un dret el que legitima l'exercici de la corresponent acció. L'edecte del pretor no era una mena de codi de *mores maiorum*, puix que el pretor no tenia potestat per a fixar per escrit el *ius civile* i menys per a introduir-hi novetats, ni tampoc un elenc de drets subjectius o situacions protegides pel dret en relació amb les coses (drets reals) o amb altres persones (drets personals), sinó un programa d'actuació processal, ja que no debades el pretor era el magistrat encarregat de conduir i dirigir els litigis. Per aquesta raó, és encertat afirmar, com es fa sovint, que l'ordenament jurídic romà és un "sistema d'accions", que no pas un catàleg de drets subjectius.

Aquest era el contingut bàsic de l'edecte del pretor: 1. Àmbit material i territorial de la jurisdicció del magistrat; 2. Accions o mitjans processals ordinaris; 3. Mitjans extraordinaris; 4. Nul·litat de la sentència i execució de la sentència; 5. Recursos complementaris de l'activitat del pretor: interdictes, estipulacions pretorianes, embargaments i rescissions totals.

L'edecte del pretor és la font del *ius praetorium*, el qual constitueix un ordenament paral·lel, complementari i diferent del del *ius civile*, de tal manera que les normes que formen el dret romà es distribueixen fonamentalment en *ius civile* i *ius praetorium*. El *ius civile* és basat en la *interpretatio iuris* i en les *leges* i té una eficàcia immediata i automàtica, mentre que el *ius praetorium* obeeix a l'impuls del pretor i la seua vigència es limita en principi a l'any de duració de la magistratura, sense perjudici de l'*edictum tralaticium*. Pel que fa a la relació entre el dret civil i el dret pretorià, el pretor ni pot crear normes de dret civil ni pot tampoc derogar-les sinó que el dret pretorià, com ensenya el jurista Papinià, té una triple funció respecte al dret civil: "el dret pretorià és el dret que els pretors introduïren per a facilitar l'aplicació del dret civil, per a omplir les llacunes del dret civil i per a esmenar el dret civil" (Papinià: D. 1, 1, 7 pr.). Així, doncs, tres són les funcions del *ius praetorium*: 1a. Facilitar (*adiuvare*) l'aplicació del *ius civile*; 2a. Integar (*supplere*) les llacunes del *ius civile*; 3a. Esmenar (*corrige*), en el sentit d'adaptar o flexibilitzar, el *ius civile*. El *ius gentium*, una sort de màxim comú divisor jurídic dels diversos pobles i que en un sentit ampli formava part del *ius civile*, era aplicat a les relacions entre estrangers o amb un element estranger i des de 242 aC per un pretor específic, dit *praetor peregrinus*, "pretor peregrí".

El *ius praetorium* a través de l'edicte fou la via del progrés i del desenvolupament jurídic a Roma. Aquest dret tractava d'inspirar-se sobretot en la idea d'equitat i sembla que en bona part fou creat a suggeriment dels juristes amb ocasió de llur activitat d'*agere*. En dret modern no existeix aquesta dualitat entre un dret relativament estàtic i d'arrels tradicionals, com el *ius civile*, i un dret dinàmic, com el *ius praetorium*, complementari de l'anterior, en constant relació amb el present i amb la pràctica quotidiana i que primer actua a manera d'assaig per a consolidar-se, si escau, després, sinó que el progrés jurídic es produeix exclusivament a través de la llei i sobre la base de l'axioma jurídic, d'acord amb el qual la llei posterior deroga l'anterior.

Època clàssica central: 30 aC-130 dC

En aquest període cal afegir al quadre de fonts de l'època precedent els senatconsults, que primer compartiran el lloc de les lleis i plebiscits com a font del dret i després els substituiran.

- *Iurisprudentia*

La *interpretatio iuris* dels juristes del Principat fou molt més procliu que la republicana a ordenar els principis i les solucions jurídiques i a reflexionar sobre aquests. Per això, en aquest període la *disputatio fori*, és a dir, el debat teòric sobre qüestions jurídiques entre els juristes, sovint sostinguts en indrets públics o en àmbits forenses, arribà a la màxima intensitat i els diversos corrents, faccions o escoles de pensament jurídic maldaren per influir en els magistrats jurisdiccionals. Les escoles més importants sorgiren en el segle I aC i foren les dues següents: l'escola dels sabinians i l'escola dels proculeians. Ambdues escoles s'originaren a partir de l'antagonisme personal entre dos juristes: Atei Capitó i Antisti Labeó. El primer jurista era afí políticament a August i sembla que gràcies al favor imperial tingué una carrera política plena de succés, mentre que el segon hi era contrari i, malgrat ser més brillant i culte que el seu oponent, fou poc conegut entre els seus contemporanis; tanmateix, la influència de Labeó en els juristes successius fou immensa. Atei Capitó escrigué llibres de dret pontifical i de dret públic i Labeó fou autor de comentaris a l'edicte del pretor urbà, a l'edicte del pretor peregrí i a l'edicte dels edils curuls, els quals foren molt utilitzats i seguits per juristes posteriors, i també escrigué uns comentaris a la Llei de les XII Taules i uns llibres de *responsa*. Ambdues escoles es consolidaren amb els successors directes de tots dos juristes, Masuri Sabí i Semproni Pròcul, dels quals prengueren els noms sengles escoles. Els sabinians foren més conservadors i tradicionalistes en llur pensament jurídic i partidaris d'interpretacions més literals i formalistes, mentre que els proculeians foren més sensibles a la innovació i més atents als canvis socials.

Pertanyeren a l'escola proculeiana, entre altres, els següents juristes dels segles I i II dC: Semproni Pròcul, Marc Coccei Nerva (pare i fill), Pegas, Juvenci Cels (pare i fill) i Neraci Prisc; i a l'escola sabiniana: Masuri Sabí, Cassi Longí, Javolè Prisc, Aburni Valent i Salvi

Julia. Entre els proculeians excel·liren Neraci i Cels fill, autors ambdós d'obres de caràcter casuístic. Sabí, l'epònim de l'escola sabiniana, fou el primer jurista distingit amb el *ius publice respondendi*, "privilegi de donar respostes jurídiques amb un valor oficial", i escrigué tres llibres de dret civil i un breu comentari als divuit llibres de dret civil de Quint Muci Escèvola, que tingué tanta repercussió en juristes posteriors que el comentari al comentari de Sabí esdevingué un autèntic gènere de la literatura jurídica i fou model d'altres obres. També cal destacar entre els sabinians Cassi Longí, autor d'uns llibres de dret civil.

Un esdeveniment de naturalesa política alterà sensiblement la jurisprudència del Principat: la creació per August del *ius publice respondendi ex auctoritate principis*, també conegut simplement com a *ius respondendi*: una mena de privilegi atorgable pel príncep a certs juristes de donar respostes jurídiques amb valor oficial. La concessió d'aquest dret o privilegi suposava una ingerència pública i d'un òrgan de potestat en una font del dret basada en l'*auctoritas* i fins llavors independent del poder públic i exercida lliurement. Fou en principi una concessió honorífica, però el fet que fossen distingits amb el *ius respondendi* només determinats individus, no casualment els més afins ideològicament a August, creà una fractura en el si del col·lectiu dels juristes, una divisió en dos nivells: el dels juristes comuns i el dels privilegiats pel poder polític. El *ius respondendi* significà el punt de partença d'un procés de burocratització de la jurisprudència, el punt final del qual seria més endavant la mateixa desaparició d'aquesta com a font viva de producció de dret. La distinció entre juristes investits o no de *ius respondendi* implicava en l'àmbit forense un major prestigi per als primers, ja que llurs opinions eren automàticament considerades més autoritzades per magistrats i jutges; tanmateix, aquesta distinció era irrellevant en l'àmbit teòric i doctrinal. De fet, quan, per exemple, el *responsum* d'un jurista era citat en una obra jurídica l'autor d'aquesta no hi indicava mai si aquell jurista tenia o no *ius respondendi* i no hi feia servir mai com a argument a favor o en contra d'aquell *responsum* el fet de gaudir o no respectivament el seu autor de *ius respondendi*. Tot i que el *ius respondendi* fou una creació d'August, el seu successor, Tiberi, fou el primer príncep que començà a concedir-lo.

La producció literària dels juristes d'aquest període és molt prolífica. Els trets característics de l'activitat literària dels juristes del Principat són: l'ús del mètode inductiu per a proposar solucions jurídiques —sovint l'autor indueix regles generals a partir de la comparació entre solucions donades per diversos juristes anteriors a casos similars—; i el conreu d'una gran varietat de gèneres literaris jurídics, entre els quals cal destacar els següents:

- o *Responsa*: reculls de respostes a consultes jurídiques i a casos pràctics o reals.
- o *Quaestiones*: reculls de casos pràctics o reals i casos teòrics o ficticis que han estat debatuts per diversos juristes.
- o *Digesta*: tractament de qüestions jurídiques de *ius civile* i de *ius praetorium* d'una manera ordenada i sistemàtica (*digerere* vol dir "ordenar", "arranjar", "organitzar"), sovint seguint l'ordre de l'edicte del pretor.
- o *Libri de*: monografies: estudis sobre temes o institucions jurídiques específiques. Exemple: *libri de fideicommissis* ("llibres sobre els fideïcomisos").
- o *Libri ad*: comentaris a obres jurisprudencials, com ara els *libri ad Masurium Sabinum*; comentaris a l'edicte, *libri ad edictum*, del pretor urbà, dels edils curuls o a l'edicte

provincial; o comentaris a una llei: exemple: *Liber singularis ad legem Fufiam Caniniam* (“Llibre únic sobre la Llei Fúfia Canínia”)

- ***Edictum praetoris***

Durant l'època clàssica central, l'edecte del pretor continuà com a font del dret i com a via del progrés jurídic en els mateixos termes que en l'època precedent, però a la fi d'aquest nou període un esdeveniment causaria la seua desaparició com a font viva del dret, com veurem tot seguit.

L'emperador Adrià encomanà a Salvi Julià, un destacat jurista sabinià del seu *consilium*, de conegudes tendències doctrinals eclèctiques i autor de llibres de *digesta*, la tasca de compilar l'edecte del pretor i aquest l'enllestí l'any 138. La compilació de l'edecte rebé el nom d'*Edictum perpetuum*, expressió amb què ja no es designava l'edecte anual, ordinari i inalterable durant l'any de la corresponent pretura, sinó que volia dir “edecte perpetu” en el sentit absolut que té en la nostra llengua l'adjectiu “perpetu”: inalterable, per sempre. La compilació de l'edecte suposava la fixació definitiva del dret pretorià, de tal manera que en endavant els pretors no emetrien mai més cap edecte en començar la magistratura, sinó que haurien d'atenir-se a l'Edecte perpetu. La compilació representava, doncs, la congelació de l'edecte i consegüentment la paralització del *ius praetorium* com a ordenament paral·lel i com a via de progrés jurídic. Qualsevol dubte, nova situació o problema que es pogués plantejar en l'avenir amb ocasió de la instrucció d'un procediment s'hauria de resoldre per analogia amb altres situacions o casos semblants previstos en l'Edecte perpetu. En definitiva, a la fi de l'època clàssica central desaparegué l'*edictum praetoris* com a font viva de producció del dret.

- ***Senatusconsulta i leges***

Si un *senatusconsultum*, “senatconsult”, era en època republicana un decret o decisió del senat emès com a resposta a una consulta feta per un magistrat amb *ius agendi cum patribus*, “dret de convocar el senat”, August l'atorgà rang legislatiu i feu així del senat un òrgan amb potestat legislativa en detriment de les assemblees populars, tot i que *de iure* aquestes no quedaren despullades d'aquella potestat. Al senatconsult amb rang de llei es refereix la definició de Gai, paràfrasi de la definició de *lex*: *Senatus consultum est, quod senatus iubet atque constituit*: “Senatconsult és el que el senat ordena i estableix”. Sols una poderosa raó d'índole política hauria motivat que August prengués aquesta mesura que representava una important alteració de la constitució republicana i sembla que la raó fou la necessitat de compensar d'alguna manera el senat, ço és, l'òrgan que era l'expressió de la *nobilitas* patricio-plebea, per la pèrdua d'influència política a conseqüència de la concentració del poder en mans del príncep. Així, doncs, en l'avenir el *senatusconsultum* substituiria *de facto* la *lex* com a font del dret, la qual cosa resultava paradoxal, puix suposava que d'un òrgan d'autoritat com el senat emanarien d'ara endavant normes de potestat. No obstant això, de la mateixa manera que s'esdevingué amb altres innovacions augustals, com ara el *ius respondendi*, la substitució de la llei pel senatconsult no es consolidà *de facto* sinó a partir dels successors d'August; encara més, com si es tractés del cant del cigne, la producció legislativa comicial augmentà

exponencialment sota el govern d'August i fou considerable el nombre de *leges* que s'hi aprovaren, una manifestació més, potser, de l'arterosa aparent devoció d'August per la constitució republicana.

El senatconsult amb valor legislatiu s'expressava formalment de la següent manera: al mot *senatusconsultum* seguia el nom adjectivat del magistrat o emperador que l'havia proposat i després una succinta referència al seu contingut dispositiu.

Exemple: *Senatusconsultum Neronianum de legatis*: "Senatconsult Neronià sobre llegats". Es tracta d'un senatconsult d'època de Neró d'entre el 60 i el 64 dC que suprimeix les exigències formals com a requisits de validesa dels diversos tipus de llegats per a evitar la nul·litat per error de forma d'aquestes disposicions testamentàries a títol particular.

En un principi la iniciativa per a promulgar un senatconsult la prenia un cònsol o el mateix emperador, però a partir de Claudi la prendrà més sovint el príncep. Amb el temps i a mesura que s'accentuaven els trets autoritaris del règim polític i els emperadors deixaven de mostrar respecte per les antigues institucions republicanes, el senatconsult degenerà i esdevingué, sobretot a partir d'Adrià, un discurs del príncep (*oratio principis*) aclamat pel senat: *Oratio principis in senatu habita*, és a dir, legislació imperial abillada de senatconsult.

Com s'ha dit, l'atribució de valor legislatiu al senatconsult no impedí que en els primers temps del Principat hi hagués una gran activitat comicial legislativa. August feu votar nombroses lleis, les anomenades *leges Iuliae*, nom que comparteixen amb les lleis proposades per Juli Cèsar, en els comicis tributs i en els concilis plebeus fins al punt que la legislació d'August fou de gran transcendència per al dret privat. D'aquest conjunt de lleis cal destacar les relatives al dret matrimonial, adreçades a la recuperació dels valors morals tradicionals, al sanejament dels costums i a afavorir l'augment del nombre de ciutadans romans, i també les concernents al dret processal, el dret penal o matèries com ara les manumissions o el luxe. Després d'August desaparegué pràcticament la legislació comicial i sols adesiara s'aprovà alguna llei. La *lex* més tardana de la qual es té notícia és de la fi del segle I dC i correspon en el regnat de l'emperador Nerva.

Època clàssica tardana: 130-230

Són fonts del dret romà en aquest període: la jurisprudència burocràtica, els senatconsults (*orationes*) i les constitucions imperials: especialment els *rescripta*.

o *Jurisprudentia*

Amb l'emperador Adrià es produí la burocratització definitiva de la jurisprudència. Els *responsa* que en l'àmbit forense es prenen en consideració eren llavors els provinents dels juristes adscrits a la cancelleria imperial. Aquests juristes esdevingueren els intèrprets oficials del dret i de la legislació imperial, la *viva vox* del dret. La jurisprudència privada quedà limitada a l'activitat didàctica i perdé el seu valor de font creadora del dret. A partir de llavors la jurisprudència seria oficial, burocràtica i vinculada al poder polític. La *disputatio fori*, tan enriquidora en el període precedent, desaparegué per incompatibilitat amb aquesta nova concepció de la jurisprudència. Alguns prestigiosos juristes, com ara Juvenci Cels fill,

Salvi Julià o Neraci Prisc, formaren part també del *consilium principis*, un òrgan consultiu creat per August, que esdevingué permanent amb Adrià. Aquest òrgan era integrat per persones de la màxima confiança de l'emperador: juristes, alts funcionaris, membres de la classe senatorial i cavallers, i tenia competència en tota classe d'afers públics: de política exterior i interior, militars, financers i de justícia.

La cancelleria imperial fou un òrgan de l'administració central constituït per un conjunt d'oficines o secretaries que s'ocupaven de tots els assumptes privats que havia de resoldre l'emperador: designació de membres de l'ordre senatorial i eqüestre (*a censibus*), coneixement de causes civils i criminals (*a cognitionibus* i *a studiis*), resolució de consultes i peticions (*a libellis*), preparació de discursos i resolucions i publicació d'aquestes (*a memoria*), administració de les finances (*a rationibus*) i correspondència privada i oficial en grec i en llatí (*ab epistulis*). Les *epistulae* de l'oficina *ab epistulis* eren providències emeses en resposta a qüestions elevades al príncep per funcionaris jurisdiccional. La tasca de l'oficina *a libellis* era la de redactar les respostes (*responsa*) del príncep a les peticions elevades pels particulars i acabà per especialitzar-se en qüestions jurídiques. Els *responsa* eren preparats pels juristes buròcrates de la cancelleria i portaven estampat el segell imperial. El document resultant s'anomenava *rescriptum* o *subscriptio* i fou el substitut com a font del dret dels *responsa* dels jurisperits. L'oficina *a cognitionibus* tenia competència jurisdiccional: instruïa els processos sotmesos al judici del príncep i redactava les sentències sota la forma de *decretum* pel procediment de la *cognitio extra ordinem*. A la *cognitio* imperial s'hi arribava en apel·lació o quan es demanava una decisió innovadora del dret vigent.

Una activitat molt característica de la jurisprudència clàssica tardana fou la producció d'obres jurídiques, les quals tingueren un caràcter fonamentalment compilador i enciclopèdic. Els gèneres literaris jurídics estigueren en major o menor mesura connectats amb l'activitat burocràtica i foren fonamentalment de tres tipus: obres casuístiques, obres de comentari i obres didàctiques.

Al gènere casuístic pertanyen les obres de *responsa*, *quaestiones* i *digesta* i en són autors Salvi Julià, Marcel, Cervidi Escèvola i sobretot Papinià, el jurista més important de l'època dels Severs i considerat també el més gran dels juristes romans. Al gènere dels comentaris pertanyen fonamentalment *libri ad edictum*, *libri ad Sabinum* i *libri ad Quintum Mucium Scaevolam*, escrits per autors com ara Pomponi, Paule i Ulpià. Finalment, les obres didàctiques o d'ensenyament del dret foren principalment les anomenades *institutiones*: tractats sistemàtics elementals de dret privat romà. En foren autors Paule, Ulpià, Marcia, Florentí i sobretot Gai.

Efectivament, les *Institutiones* de Gai és l'única obra de la jurisprudència clàssica fora de la compilació justiniana que ens ha arribat gairebé completa. Gai hi informa especialment de les institucions del dret romà més antic. El text de les *Institutiones* fou trobat casualment per Niebuhr en 1816 a la Biblioteca capitular de Verona en un palimpsest que contenia les epístoles de sant Jeroni. Algunes de les llacunes d'aquest manuscrit s'han omplert posteriorment gràcies a altres troballes en papirs, sobretot en un d'Oxirrinc. L'estructura de les Institucions de Gai és substancialment tripartida, però dividida formalment en quatre

llibres o *commentarii*: Persones (llibre 1r); Coses (llibres 2n i 3r); i Accions (llibre 4t). Les Institucions de Gai constituïren la base per a la realització de l'obra homònima de Justinià I.

Altres obres didàctiques corresponen als subgèneres de les *regulae*, *sententiae*, *opiniones*, *definitiones* i *differentiae*. Caldria destacar també entre les obres didàctiques una obra de Pomponi, anomenada *Liber singularis enchiridii* o *Enchiridium*, la qual constitueix un *unicum* entre les obres jurisprudencials romanes. És un tractat elemental sobre la història de l'ordenament jurídic romà estructurat en tres parts: 1a. Origen del *ius* i factors de producció del dret (*origo et processus iuris*); 2a. Història de l'organització constitucional (*nomina et origo magistratum*); i 3a. Història de la jurisprudència (*successio auctorum*). Finalment, els juristes també escrigueren obres de dret públic: dret fiscal, militar, sobre procediment judicial o sobre funcionaris i magistrats.

o *Orationes*

En l'època clàssica tardana, el senatconsult degenerà en un discurs de l'emperador acollit amb aclamacions pel senat i, de fet, rebé la denominació d'*oratio principis in senatu habita*. El senatconsult esdevingué així una proposta de llei de l'emperador aprovada automàticament pel senat. Aquesta transformació del senatconsult està en sintonia amb la consolidació del procés d'absorció de tota la força normativa per l'emperador, amb un monopoli nomogenètic de l'emperador.

o *Constitutiones principum. Rescripta*

El príncep, vèrtex de l'administració, és també en el segle II dC, a partir d'Adrià, el vèrtex del poder legislatiu i la font normativa preeminent. A banda de les *orationes*, formalment provinents del senat, però materialment de l'emperador, les formes que revesteixen les normes imperials foren les *constitutiones principum*, "constitucions dels prínceps". Gai, en definir-les, insisteix en llur indubtable valor normatiu: *Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit. nec umquam dubitatum est, quin id legis vicem optineat*: "Constitució del príncep és el que l'emperador estableix per decret, per edicte o per carta. Mai no s'ha dubtat que tinga força de llei". Unes constitucions foren de caràcter generalista: l'*edictum* i el *decretum*; i, altres, de caràcter casuístic: el *mandatum*, l'*epistula* i el *rescriptum*.

o **Edictes** (*edicta*): són disposicions de caràcter general proposades pel príncep sobre la base del seu *imperium proconsulare*. Contenen les instruccions i directrius a què havien d'atendir-se els magistrats provincials. En un principi només tenien vigència durant el mandat de l'emperador que els havia emesos, atès que es basaven en l'*imperium*, però després desaparegué aquesta limitació temporal de vigència i esdevingueren disposicions normatives permanents.

o **Decrets** (*decreta*): són sentències dictades pel príncep assistit pel *consilium principis* extraordinàriament, ço és, fora de les formalitats processals, a petició de les parts litigants o dels funcionaris jurisdiccionals, en primera instància o en apel·lació.

- o **Mandats** (*mandata*): són ordres de naturalesa administrativa donades als funcionaris, especialment a governadors provincials, sobre el mode d'exercir llurs tasques. De vegades, però, es van introduir per via de mandat algunes institucions jurídiques.
- o **Cartes** (*epistulae*): són documents amb forma de carta que contenen les respostes donades pel príncep a jutges o a funcionaris sobre qüestions jurídiques concernents a un litigi en curs o una qüestió relativa a llur càrrec.
- o **Rescriptes** (*rescripta*): són respostes de l'emperador, redactades per l'oficina *a libellis*, a qüestions jurídiques plantejades per ciutadans particulars, magistrats o funcionaris. L'ur eficàcia es limitava als casos per als quals havien estat emeses i eren vinculants per als jutges sempre que els fets als quals es referien fossen considerats provats. Ben prompte, emperò, els rescriptes adquiriren el rang de principis jurídics i havien de ser aplicats a altres casos per analogia, per la qual cosa esdevingueren normes d'aplicació general.

Els rescriptes foren la via del progrés jurídic a la darrera època clàssica, ja que la jurisprudència s'havia oficialitzat i l'edicte del pretor s'havia codificat el 138 dC i s'havia convertit en un llibre jurídic sotmès a la interpretació i comentari dels juristes de la cancelleria imperial. El rescripte era redactat al peu de l'escrit o *libellus* presentat pel particular, magistrat o funcionari, i era notificat a aquest mitjançant un anunci públic. Hi hagué un registre de rescriptes anomenat *liber libellorum propositorum*.

A partir dels emperadors Severs, fi del segle II dC, es considerà que la voluntat imperial, manifestada de qualsevol forma, en constitucions generalistes o casuístiques, és norma legal a tots els efectes i d'aplicació general. A aquest moment es refereix l'afirmació d'Ulpià *quod principi placuit legis habet vigorem*: "El que plau al príncep té força de llei".

En conclusió, a la fi de l'època clàssica hi ha un monopoli de fet de les fonts del dret en mans de l'emperador. No obstant això, la figura del príncep continua inserida en una constitució política amb estructura i aparença republicanes. La seua transformació definitiva en monarquia absoluta arribaria de la mà de Dioclecià a la fi del segle III dC.

Època postclàssica

Vers la segona meitat del segle III dC es produí una caiguda estrepitosa de la cultura jurídica a conseqüència de la crisi política i econòmica, de l'estat d'incertesa constitucional i potser també de la difusió del cristianisme que encoratjà els intel·lectuals cap a l'estudi dels temes religiosos en detriment dels jurídics. Amb la mort de Modestí s'esgotà l'elenc de juristes d'importància. A partir d'aleshores només hi hagué una jurisprudència anònima, no pas autora d'obres originals amb les úniques excepcions tal vegada d'Aureli Hermogenià i d'Aureli Arcadi Carisi. Un dels objectius dels emperadors al marc d'una organització política centralitzada i burocràtica fou el d'ostentar el monopoli de les fonts del dret, tant de llur producció com de llur interpretació. L'emperador esdevé així l'únic creador i intèrpret del dret i es passa d'un model de dret jurisprudencial a un altre de dret legislatiu, més pròxim al model modern. Per altra banda, en dret postclàssic el complex normatiu del dret romà era definit amb el binomi *iura* i *leges*. *Iura* eren els textos d'obres jurídiques de

juristes clàssics de renom als quals es reconeixia valor de norma jurídica i *leges* era el conjunt de constitucions imperials, les quals prevalien sobre el dret jurisprudencial. Les *leges* també eren anomenades *ius novum*.

- **Etapa diocleciana (230-330)**

Durant aquesta etapa la via del progrés jurídic foren els rescriptes imperials. N'hi hagué de dos tipus: *rescripta ad consultationes emissa*, “rescriptes emesos a consultes de funcionaris jurisdiccionals”; i *rescripta ad preces emissa*, “rescriptes emesos a petició de particulars”. En relació amb els rescriptes de la segona classe havia sorgit la pràctica fraudulenta de fer circular rescriptes apòcrifs o no autèntics a l'àmbit forense. Dioclecià solucionà aquest problema amb la prohibició als litigants de presentar en judici còpies de *rescripta ad preces emissa*, de manera que sols s'hi podien presentar els documents originals. Amb aquesta mesura s'evitava la presentació en judici de rescriptes falsificats amb solucions o criteris jurídics favorables al litigant en qüestió. Així, doncs, prohibida la utilització de còpies, el rescripte esdevingué un acte normatiu solament al·legable pel particular que l'havia sol·licitat i quedà exclosa l'aplicació analògica dels rescriptes a casos semblants. Per altra banda, en aquesta etapa es deixà de produir literatura jurídica original.

- **Etapa constantiniana (330-430)**

Una novetat introduïda per Constantí I foren les *leges generales*, “lleis generals”, que eren aquelles constitucions imperials concernents a casos abstractes i generals, aplicables, per tant, a tots els súbdits. La *lex generalis* vigí fins que fou derogada per una altra llei general posterior i les lleis generals promulgades a una part de l'Imperi eren també aplicables a l'altra. El 429 l'Imperi quedà escindit en dues parts independents per obra de Teodosi II i de llavors ençà les lleis aprovades a l'Imperi Romà d'Orient o al d'Occident només eren d'aplicació a l'altre Imperi si hi eren reconegudes expressament com a lleis pròpies.

Formalment, les lleis generals són *epistulae* adreçades a funcionaris imperials i contenen fins i tot fórmules de salutació i acomiadament. Substancialment inclouen, a banda de llur contingut dispositiu específic, una ordre de publicació a càrrec del funcionari destinatari i una clàusula de generalització, en virtut de la qual es declara que la llei no solament és d'aplicació al cas concret, sinó també a tots els casos anàlegs. Foren lleis generals: les *orationes* aprovades al senat; els *edicta ad praefectos praetorio*: ordres dirigides als prefectes del pretori; els *edicta* adreçats a altres funcionaris; i les *leges edictales* o *edicta ad populum*: disposicions directament dirigides al poble.

Al concepte de *leges generales* s'oposa el de *leges speciales*. Són aquestes les constitucions imperials concernents a casos particulars i adreçades a determinats súbdits. S'hi inclouen els *mandata* i els *decreta*. A diferència de les generals, les lleis especials no tenen cap eficàcia fora dels casos concrets per als quals han estat promulgades, ni es poden aplicar analògicament a altres casos o situacions similars.

Pel que fa als rescriptes, Constantí I estengué la prohibició d'aplicació analògica dels *rescripta ad preces emissa* establida per Dioclecià als *rescripta ad consultationes emissa*, de manera que

aquests rescriptes només tenien validesa per als casos litigiosos en relació amb els quals havien estat emesos.

Constantí també es pronuncià sobre la *consuetudo*, “costum”, com a font del dret. Quan es parla de *consuetudo* als textos jurídics romans no s’hi al·ludeix als *mores maiorum*, nucli fonamental del *ius civile*, sinó als costums locals com a font del dret distinta i paral·lela a les lleis d’aplicació general. El problema del costum com a norma sorgeix al marc d’un ordenament jurídic eminentment legislatiu, com fou el romà a partir de l’època clàssica tardana. Salvi Julià deia que quan no hi havia lleis escrites aplicables a un lloc s’hi havien d’observar els costums locals i a falta d’aquests i subsidiàriament el dret de la ciutat de Roma. Ara bé, els costums locals eren vàlids i vinculants sempre que fossen o *secundum legem*, és a dir, conformes al dret vigent, o *praeter legem*, o siga, referits a matèries o a qüestions no regulades o previstes per les lleis. El fonament de l’obligatorietat del costum era, com deia aquell jurista i com en el cas de la llei, la *voluntas populi*, “voluntat del poble”. Perquè el costum fos font del dret calia, però, la concurrència de dos elements: un element material: una pràctica o ús social antic i arrelat (*inveterata consuetudo*); i un element espiritual (*opinio iuris seu necessitatis*), la convicció d’estar obrant d’acord amb una norma jurídica. Davant la incertesa regnant sobre si el costum podia o no derogar una llei, atès que ambdós tenien reconegut el mateix fonament popular, Constantí establí que la llei no pogués ser derogada pel costum. Establí així la nul·litat del costum *contra legem*, “contra llei”, de manera que el costum local sols era admès com a font del dret quan era *secundum legem* o *praeter legem*.

o **Etapa teodosiana (430-530)**

En aquest període es tractà de resoldre el greu problema de l’autenticitat dels *iura*. Aquest problema consistia en el fet que les obres dels juristes clàssics, conegudes com a *iura* i considerades com a dret vigent, no oferien un sistema jurídic uniforme, ans revelaven un *ius controversum*, ço és, una pluralitat d’opinions i solucions sobre les mateixes qüestions, la qual cosa unida a la més deficient preparació i cultura jurídica dels operadors jurídics postclàssics generava molts dubtes i inseguretats jurídiques. El 426 Valentinià III promulgà una *lex generalis*, coneguda com a **Llei de Cites**, la qual després seria incorporada per Teodosi II al *Codex Theodosianus*, amb el propòsit de reglamentar en l’àmbit forense la utilització dels *iura*. S’hi establí que només es poguessen al·legar vàlidament davant els tribunals les obres dels següents cinc juristes clàssics i en aquest ordre jeràrquic: Papinià, Paule, Ulpià, Modestí i Gai; i que en cas de diversitat d’opinions entre ells havia de prevaldre la de la majoria i en el d’empat la de Papinià. Les cites d’altres juristes no inclosos en l’esmentat elenc no foren prohibides, però només serien preses en consideració pels jutges si resultaven avalades o celebrades per l’autoritat d’algun d’aquells cinc juristes.

Llei de cites (CT. 1, 4, 3).

La prelación establida per la llei era la següent: en primer lloc, l’opinió de Papinià gaudiria de preferència i es faria servir per a dirimir les eventuais discrepàncies que hi hagués entre un dels cinc juristes privilegiats i ell mateix. La seua opinió sols cediria quan almenys dos dels altres juristes manifestassen una opinió coincident i contrària a la seua. En segon lloc, els juristes que rebien un reconeixement imperial d’autoritat eren Paule, Ulpià, Modestí, Gai i el mateix Papinià. En cas de discrepància entre ells prevaldria l’opinió de la majoria, tenint en compte l’esmentada preferència de Papinià. En un tercer grau d’autoritat es trobaven altres juristes als quals es reconeixia d’una manera mediada llur autoritat, ja que sols en gaudirien en la

mesura en què llurs opinions fossen celebrades pels cinc juristes privilegiats. A títol exemplificatiu, la llei cita com a tals Quint Muci Escèvola, Sabí, Salvi Julià i Marcel. Aquest tercer nivell d'autoritat fou afegit en una nova redacció de la llei, probablement perquè es considerava excessiva la restricció feta a aquells cinc juristes. Finalment, la llei rebutjà el valor de les notes de Paule i Ulpià fetes a l'obra de Papinià, mentre que reconegué la validesa de les *Pauli Sententiae*.

Un altre repte que s'imposaren els emperadors en aquest període fou el de clarificar l'ordenament jurídic, per a la qual cosa calia organitzar totes les normes legislatives (*leges*) i jurisprudencials (*iura*) sota un esquema jeràrquic i sobretot reunir tota la legislació, aleshores dispersa i caòtica, en un únic cos legislatiu. Doncs bé, al vèrtex de la piràmide normativa es col·locaren els *edicta* i les *leges generales*, és a dir, els actes normatius imperials d'aplicació general immediata. Tot seguit, els *rescripta* i, finalment, els *iura*, els quals tindrien un valor integrador i suplementari de la legislació imperial. El Codi Teodosià (1, 1) reflectí així aquesta jerarquia de fonts: 1r. *Constitutiones principum et edicti*; 2n. *Rescripta*; i 3r. *Responsa prudentium*. Teodosi també regulà l'iter d'una *lex generalis*: 1r. Projecte de llei redactat pel *quaestor sacri palatii*; 2n. Aprovació del projecte pel senat amb la participació d'experts del *consistorium*; 3r. Revisió del projecte pel *consistorium*; i 4t. Aprovació final del projecte per l'emperador. El projecte esdevé així *lex generalis*. La reunió de la legislació en un codi la dugué a terme l'emperador Teodosi II i el *Codex Theodosianus* es promulgà el 438.

En l'època teodosiana aparegué un nou tipus de constitució imperial: la *pragmatica sanctio*. Consisteix en una instrucció semblant a un *mandatum* enviada per l'emperador a un òrgan estatal normalment a petició d'aquest, el contingut de la qual era administratiu i relatiu a determinades províncies o col·lectius de persones i de vegades amb valor temporal. També rebé el nom de "pragmàtica sanció" la invitació dirigida per l'emperador d'una *pars imperii* al de l'altra amb la finalitat que aquest apliqués al seu territori una constitució emesa pel primer. La més famosa pragmàtica sanció fou la promulgada per Justinià el 529 a petició del papa Vigili amb el propòsit d'ordenar l'aplicació a Itàlia de les diverses compilacions de dret i de les novel·les o lleis posteriors al Codi de Justinià (*pragmatica sanctio pro petitione papae Vigili*).

Literatura jurídica postclàssica

És característic de la literatura jurídica postclàssica el vulgarisme. En són trets principals: 1r. La tendència al resum o epítom d'obres precedents; 2n. La tendència a un enfocament més econòmic de les institucions que no pas jurídic; i 3r. La tendència moralitzadora: les solucions jurídiques es fonamenten no tant en arguments tècnics com en valors morals, com ara la *humanitas*.

Heus ací un esquema bàsic de les principals obres jurídiques postclàssiques de dret jurisprudencial (*iura*) i dret legislatiu (*leges*):

o Col·leccions de *iura*

Pauli Sententiae: "Opinions de Paule". Datació: s. III. Contingut: regles jurídiques. Conservació: Breviari d'Alaric II.

Epitome Gai: “Epítom de Gai”. Datació: s. III. Contingut: resum dels llibres I-III de les Institucions de Gai. Conservació: Breviari d’Alaric II.

Epitome Ulpiani: “Epítom d’Ulpia”. Datació: s. IV. Contingut: resum del pensament jurídic d’Ulpia. Conservació: Breviari d’Alaric II i Digest de Justinià.

o **Col·leccions de iura i leges**

Fragmenta Vaticana: “Fragments Vaticans”. Datació: s. IV-V. Contingut: *iura*: fragments de Papinià, Paule i Ulpia; *leges*: selecció de constitucions dels Codis Gregorià i Hermogenià. Conservació: autònoma.

Collatio legum Mosaicarum et Romanarum: “Comparació de les lleis mosaïques i romanes”. Datació: s. IV-V. Contingut: *iura*: fragments de Papinià, Paule, Ulpia, Modestí i Gai; *leges*: principis extrets de constitucions imperials. Conservació: autònoma.

Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti: “Consulta d’un cert antic jurisconsult”. Datació: s. V-VI. Contingut: *iura*: Pauli sententiae; *leges*: constitucions dels Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià. Conservació: autònoma.

Breviari d’Alaric II o Lex romana Wisigothorum: “Llei romana dels visigots”. Datació: 506. Contingut: *iura*: part de les Institucions de Gai i de les *Pauli sententiae* i un fragment de Papinià; *leges*: Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià amb *interpretationes* visigòtiques. Conservació: autònoma. Fou la llei fonamental de l’Occident romà fins al s. XIII i ha estat un vehicle molt important de transmissió i conservació del dret romà.

Corpus iuris civilis: “Cos de dret civil”.

o **Col·leccions de leges**

Codex Gregorianus: “Codi Gregorià”. Datació: entre 291 i 293. Contingut: compilació privada de *leges* d’un autor desconegut, estructurada en 14 llibres i que conté rescriptes d’Adrià fins a Dioclecià (130-290) en ordre cronològic. Conservació: Breviari d’Alaric II.

Codex Hermogenianus: “Codi Hermogenià”. Datació: f. s. III. Contingut: compilació privada feta per Hermogenià, estructurada en un llibre únic i que conté rescriptes de Dioclecià de 293-294. Fou ampliat posteriorment amb altres constitucions dioclecianees de 295-305 i de Valentinià I de 364-365. Conservació: Breviari d’Alaric II.

Codex Theodosianus: “Codi Teodosià”. Datació: 438. Contingut: compilació pública ordenada per Teodosi II, estructurada en 16 llibres, gairebé tots de dret públic, i que conté constitucions des de Constantí I fins a Teodosi II (312-438) en ordre cronològic. Conservació: Breviari d’Alaric II. Declarà en vigor els Codis Gregorià i Hermogenià. A l’Orient vigí fins a l’aparició del Codi de Justinià en 529 i a l’Occident fou incorporat al Breviari d’Alaric II.

Literatura jurídica postclàssica

Del període postclàssic, des de Dioclecià fins a Justinià, procedeix la gran majoria de les fonts de coneixement del dret romà, que podem dividir en tres grups d'acord amb llur contingut: *iura*, *leges* i *iura més leges*.

Iura

A partir del s. III l'activitat més destacada dels juristes és la de fer crestomaties o paràfrasis de les obres clàssiques. Les obres de *iura* són les següents: de la part occidental de l'Imperi: les *Pauli Sententiae* o *Pauli Sententiae ad filium*, els *Tituli ex corpore Ulpiani*, l'*Epitome Gai* i els *Fragmenta Augustudunensia*; i de la part oriental: els *Scholia Sinaitica*, el llibre siroromà de dret, també anomenat *Leges saeculares*, i el tractat *De actionibus*.

Les *Pauli Sententiae* és una obra atribuïda a Paule, encara que realment el seu autor és desconegut. S'accepta avui com a data de composició la del 300 dC aproximadament. Efectivament, l'obra ha pogut ser reconstruïda gràcies sobretot a la *Lex Romana Wisigothorum* i també al Digest de Justinià i en menor mesura a la *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, els *Fragmenta Vaticana*, la *Consultatio veteris cuiusdam iuriconsulti*, la *Lex Romana Burgundionum* i un paper anomenat *Fragmentum Leidense*, que conté un tros del llibre V. L'obra es divideix en cinc llibres, subdividits en títols, i conté opinions sobre qüestions relatives principalment al dret privat. El sistema seguit en l'exposició és el característic dels llibres de *digesta*. Per això, els temes s'estructuren normalment en dues parts: en una primera s'exposa una qüestió, seguint l'ordre de l'edicte; i en la segona s'introdueixen comentaris a lleis, senatconsults i constitucions imperials que tracten d'aquesta matèria. L'autoritat de les *Pauli Sententiae* fou objecte de reconeixement exprés en la Llei de Cites.

Els *Tituli ex corpore Ulpiani* són també coneguts com a *Epitome Ulpiani*. És una obra d'inici del s. IV, confeccionada sobre una base fonamental de material ulpianeu, de caràcter força elemental i estructurada en 29 títols. Quant a la seua transmissió, ens ha arribat a través d'un còdex de pergamí de final del s. IX o principi del s. X, trobat a la Biblioteca Vaticana. La primera edició fou la de Cujas de 1576. Els *Tituli* semblen una imitació de les *Institutiones* de Gai. Alguns de llurs passatges coincideixen amb altres del Digest i de la *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* i en la corresponent *inscriptio* figuren com a integrants d'una altra obra d'Ulpia anomenada *Liber singularis regularum*. Això ha donat pàbul a la tesi de la identitat d'ambdues obres. Segons una altra tesi, els *Tituli* són un epitom postclàssic format amb materials substancialment ulpianeu i gaians. Pel que fa al seu contingut, l'obra s'ocupa de les fonts del dret, persones i família i és particularment interessant el tractament del dot.

L'*Epitome Gai*, també dit *Gai Institutionum Epitome* o simplement *Liber Gai*, és un compendi del s. V de les Institucions de Gai, concretament dels tres primers *commentarii*, relatius a *personae* i a *res*, estructurat en dos llibres dividits en títols. El text fou conegut a través de la *Lex Romana Wisigothorum*. No se sap amb seguretat si el text fou elaborat pels mateixos compiladors del Breviari d'Alaric II —l'anomenat "Gai visigòtic"— o es tracta d'una obra preexistent sobre la qual treballaren els compiladors visigots. Sí que sembla, en canvi, que l'*Epitome* es basà mediatament en les Institucions gaianes i que suposa una reordenació d'una anterior paràfrasi de l'obra de Gai. L'*Epitome* juntament amb els *Fragmenta Augustudunensia* són reveladors de la gran difusió que aconseguí l'obra de Gai.

Els *Fragmenta Augustudunensia* o *Gai interpretationis fragmenta Augustudunensia* foren descoberts a la fi del s. XIX a la Biblioteca d'Autun. Són una paràfrasi anònima de les Institucions de Gai que es trobà en un palimpsest del s. IV o potser V i ha servit per a integrar llacunes existents en el palimpsest de Verona.

Els *Scholia Sinaitica* són una de les tres obres de *iura* de procedència oriental que s'han conservat. És una obra anònima del s. V, posterior al Codi Teodosià, consistent en un comentari en grec als llibres 35 a 38 del comentari d'Ulpia *ad Sabinum*. L'obra ens ha arribat en uns papirs descoberts al Convent de Santa Caterina al mont Sinaí. S'hi citen els Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià, i per això és de data posterior al 438. Conté sobretot doctrina jurisprudencial clàssica tardana, especialment de Paule, Modestí, Marcí i Florentí. Aquesta obra reflecteix fidelment el mètode d'ensenyament de les escoles orientals de dret en el s. V.

La segona obra postclàssica conservada de la part oriental és l'anomenat *Liber Siro-Romanus iuris*, també dit *Leges saeculares*. És un opuscle del s. V, de temps de l'emperador Lleó I, format per 127 paràgrafs i del qual ens han arribat manuscrits en tres idiomes: siri, àrab i arameu, traduccions d'un original grec perdut. Sembla que fou utilitzat i aplicat a Orient durant els s. VII i VIII pels cristians ortodoxos sota domini àrab. És un breu compendi de dret civil romà amb algunes disposicions de dret provincial. També conté algunes *leges* imperials de Constantí i d'altres emperadors posteriors.

Finalment, el tractat *De actionibus* és un document anònim del s. VI escrit en grec i consistent en una mena de promptuari processal, en què apareixen descrites les accions judicials més importants d'acord amb el procediment de la *cognitio extra ordinem*.

Leges

Les primeres col·leccions postclàssiques de *leges* que coneixem són els codis orientals Gregorià i Hermogenià de temps de Dioclecià i de factura privada. Llur composició fou motivada per la necessitat pràctica de reunir i ordenar sistemàticament les constitucions en vigor i facilitar així llur consulta. Nogensmenys, les disposicions reunides en ambdues compilacions no són majoritàriament *leges* en sentit estricte, sinó més aviat disposicions de caràcter particular amb la forma de *rescripta* i *decreta*. Per altra banda, en tractar-se de compilacions no oficials no són pas exhaustives. Teodosi II declarà oficials totes dues compilacions en una constitució de 429 (CT. 1, 1, 5).

El Codi Gregorià (291 a 293) s'estructura en 14 llibres que segueixen l'ordre edictal i estan dividits en títols amb rúbriques indicatives del tema que tracten. Els títols a llur torn es componen de constitucions exposades en ordre cronològic. La seua transmissió s'ha produït a través d'un resum de l'obra contingut en la *Lex Romana Wisigothorum*. També han contribuït al coneixement de la compilació els *Fragmenta Vaticana* i alguns passatges continguts en la *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*, en la *Consultatio veteris cuiusdam iuris consulti* i en la *Lex Romana Burgundionum*. El codi abraça constitucions, fonamentalment rescriptes, des d'Adrià fins a Dioclecià relatiu sobretot a qüestions de dret privat.

El Codi Hermogenià representa un complement o apèndix del Codi Gregorià. A diferència del codi precedent, el nom del seu autor, Hermogenià, sí que sembla segur perquè es coneix una altra obra de la mateixa autoria titulada *Iuris epitomarum libri VI*. L'obra conté rescriptes de Dioclecià dels anys 293 i 294 exposats cronològicament. Sembla que editors posteriors hi afegiren noves constitucions promulgades pels emperadors Valent i Valentinià I dels anys 364 i 365. Formalment, només té un llibre, dividit en títols. Quant a la seua transmissió, l'obra és coneguda a través de les mateixes fonts que el Codi Gregorià.

El Codi Teodosià representa en la història del dret romà la segona codificació oficial i deu segles la separen de la primera, la Llei de les XII Taules. En realitat, el propòsit de Teodosi II no s'acomplí plenament, puix que ultra la compilació de *leges* en projectà una altra, que no es feu finalment, de constitucions en vigor amb fragments jurisprudencials, és a dir, una compilació mixta de *iura* i *leges* amb una finalitat eminentment pràctica. El Codi Teodosià fou una continuació de les precedents compilacions gregoriana i hermogeniana, a les quals atorgaria oficialitat, i pot ser considerat com el primer intent d'ordenació sistemàtica del dret públic. La importància de l'obra teodosiana no es troba emperò en el simple fet de ser una compilació oficial de *leges* que continua unes iniciatives privades, sinó que deriva de tres dades: la primera és la manera totalment innovadora amb què els compiladors exposen les fonts del dret. L'emperador assumia per al futur el monopoli en la producció de dret i de la potestat imperial depenia la validesa no solament de les lleis imperials sinó també la de tots els principis normatius continguts en el *ius vetus*. La vinculació entre la *maiestas imperialis* i la creació normativa és la nota més característica del Codi Teodosià i representa la ruptura entre dues èpoques de la història jurídica. La segona dada és el gran volum normatiu dedicat a l'organització política i social així com les noves funcions assumides per l'aparell estatal. Finalment, la tercera dada és la presa de consciència de l'església cristiana com a institució religiosa. El codi fou publicat a Constantinoble el 15 de febrer de 438 i la seua data d'entrada en vigor fou l'1 de gener de 439. La seua aplicació a la part occidental de l'Imperi s'esdevingué

en la cèlebre sessió del senat de Roma coneguda com a *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando*. El codi conté constitucions des de Constantí I fins a Teodosi II i Valentinià III. S'hi disposà la derogació de totes les constitucions no incorporades en cap dels tres codis. Des d'un punt de vista substantiu, el Codi Teodosià tracta bàsicament de qüestions de dret públic: dret financer, administratiu, eclesiàstic, penal i militar i, a diferència dels codis precedents, s'ocupa molt poc del dret privat. Formalment, és dividit en 16 llibres, aquests en títols precedits de rúbriques i, finalment, aquests darrers en constitucions ordenades per dates. El cos dispositiu de les constitucions és dividit de vegades en paràgrafs. També presenten les constitucions: una *inscriptio* a l'inici, en què figura el nom de l'emperador que promulgà la constitució i el dels destinataris; i una *subscriptio* a la fi, on es consignen la data de la constitució i el lloc d'emissió. El Codi Teodosià resolgué el problema de la dispersió legislativa, no, en canvi, la del *ius*. A tal fi es limità a reproduir la Llei de Cites. Una gran part del Codi Teodosià fou inclosa en la *Lex Romana Wisigothorum*, raó per la qual la seua vigència fou llarga en la part occidental de l'Imperi. Posteriors i complementàries del Codi Teodosià són les anomenades "Constitucions Sirmondianes" i les "Novel·les postteodosianes". Aquestes darreres són 106 noves lleis, promulgades principalment pels emperadors de la part occidental Valentinià III, Majorià, Livi Sever i Antemi. La majoria de les de la part oriental corresponen a Teodosi II i a Marcia. Les novel·les postteodosianes foren compilades per Majorià i la compilació ens ha arribat a través del manuscrit *Codex Vaticanus 7277*. Un bon nombre de novel·les fou també incorporat a la *Lex Romana Wisigothorum*.

Quant a les *Constitutiones Sirmondianae*, són una compilació privada anterior al Codi Teodosià integrada per setze constitucions promulgades entre 333 i 425. Tracten monogràficament sobre relacions Església-Estat. La compilació és coneguda a través d'uns manuscrits originals procedents de la Gàl·lia i deu el seu nom a un jesuïta cognomenat Sirmond, que fou el primer a editar-les en 1631.

Iura et leges

Dins d'aquest grup de compilacions mixtes, podem distingir entre compilacions no oficials i compilacions oficials. Les primeres són: els *Fragmenta Vaticana*, la *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* i la *Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti*. Són oficials: el *Codex Euricianus*, l'*Edictum Theoderici Regis Italiae*, la *Lex Romana Burgundionum* i la *Lex Romana Wisigothorum* o *Breviarium Alaricianum*.

Quant a les oficials, tenim, en primer lloc, sota el nom de *Fragmenta Vaticana*, un palimpsest del s. IV o V trobat a la Biblioteca Vaticana, la *scriptura prior* del qual fou descoberta pel cardenal Angelo Mai en 1821. Sembla tractar-se d'una compilació realitzada a Occident i de data anterior al Codi Teodosià, ja que aquest no hi apareix esmentat enlloc. Només es coneix realment una part de l'obra. La raó es troba en la tècnica abrasiva emprada per l'escrient que feu l'escriptura de superposició i sobretot en el fet d'haver fet servir sols una part del manuscrit que contenia la compilació. Formalment, l'obra es divideix en títols i aquests en fragments jurisprudencials i constitucions imperials, l'ordenació dels quals no és cronològica sinó basada en el contingut. Els juristes utilitzats en la compilació són Papinià, Ulpia, Paule i un altre, autor d'una obra titulada *De interdicitis*, el nom del qual resulta il·legible. En tots els fragments figura una *inscriptio* relativa a les obres dels juristes d'on procedeixen els diversos passatges. Pel que fa a les *leges*, l'obra conté rescriptes dels anys 205 a 337, sobretot de Dioclecià i Maximià, i també *leges* de Constantí I i una constitució de Valentinià II, Valent i Gracià de 367-372. La part dels Fragments Vaticans que ens ha arribat es refereix a qüestions de dret privat, especialment a l'usdefruit i al dot, el tractament del qual s'hi conserva íntegrament.

La *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*, també anomenada *Lex Dei quam praecipit Dominus ad Moysen*, consisteix en una comparació de lleis mosaïques, extretes probablement d'una traducció llatina de la Torà, amb el dret romà, tal vegada feta per l'anònim comparatista amb el propòsit de posar de manifest en les asimetries la superioritat moral i tècnica de les lleis hebrees o, potser, per a enaltir el dret hebreu precisament per les seues analogies amb el romà. L'obra és presumiblement anterior al Codi Teodosià, ja que aquest no hi apareix esmentat i totes les constitucions que conté l'obra són anteriors a la data de publicació de tal codi. Dels

16 títols de la *Collatio* 14 són dedicats al dret penal i dos al dret privat, concretament al dipòsit i a la successió intestada. L'exposició s'estructura de la següent manera: a versicles bíblics succeeixen passatges de dret romà, tant de *iura* com de *leges*. En relació amb els escrits jurisprudencials, els autors utilitzats són Papinià, Gai, Ulpià, Paule i Modestí, ço és, els de la Llei de Cites, raó per la qual l'obra pogué haver-se redactat entre el 426 i el 438. Les constitucions incloses en la *Collatio* pertanyen als Codis Gregorià i Hermogenià. També hi figura una constitució de Teodosi I, Valentinià II i Arcadi de 390.

La *Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti* és una obra del s. V, el manuscrit de la qual fou trobat a França per Antoine Loisel. Consisteix en una succinta col·lecció d'opinions emeses per un jurista anònim, d'on ve el nom amb què fou batejat l'opuscle per Cujas, el seu primer editor en 1570. Els *responsa* del jurista a les *quaestiones iuris* que li són formulades són avalats amb passatges jurisprudencials pertanyents a les *Pauli Sententiae*, així com per constitucions imperials preses dels Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià. Quant a l'estructura formal, la *Consultatio* es divideix en nou títols precedits, tret de l'últim, del parer del jurisconsult, motiu pel qual aquest darrer títol s'ha considerat un afegit posterior.

Les compilacions oficials, també denominades en conjunt "compilacions romano-bàrbares" pel fet de procedir de l'Imperi occidental, són conjunts de disposicions que emanen de reis bàrbars després de la caiguda de l'Imperi romà occidental el 476. La primera, el *Codex Euricianus*, "Codi d'Euric", del 475 aproximadament, constitueix el primer monument escrit de dret visigòtic, dret que fins aleshores havia estat eminentment consuetudinari. La causa de la codificació del dret visigòtic tal vegada caldria cercar-la en la seua forta romanització i en l'emulació dels models jurídics romans, tot i que formalment no s'hi basà. El caràcter personal o territorial d'aquesta compilació, així com el del Breviari d'Alaric II, ha estat objecte d'un debat doctrinal encès. En qualsevol cas, és presumible l'aplicació del criteri de la territorialitat a les controvèrsies jurídiques entre visigots i romans, com semblen acreditar-ho algunes disposicions relatives a les relacions jurídiques mixtes, i el seu caràcter fortament romanitzat és simptomàtic de la seua naturalesa territorial. De fet, tot i promulgat sota la forma d'edecte per un rei germànic, el codi és compost fonamentalment per dret romà vulgar, encara que amb alguns *emblemata* d'origen bàrbar. Conté també part dels Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià, de les Institucions de Gai i de les *Pauli Sententiae*. Quant a la seua transmissió, ens ha pervingut gràcies al denominat Palimpsest de París.

L'*Edictum Theoderici Regis Italiae* és atribuït en l'èplicit de l'obra al rei Teodoric; tanmateix, encara no s'ha resolt la qüestió de l'autoria; no és clar si es tracta del rei ostrogot Teodoric, el Gran, sobirà d'Itàlia, o del visigot Teodoric II, dominador de la Gàl·lia meridional i d'Hispania, o fins i tot si fou promulgat a iniciativa de Magne de Narbona, aleshores prefecte del pretori de les Gàl·lies. La doctrina majoritària s'inclina per l'autoria del primer i per la redacció de l'Edecte al voltant del 508. Segueix el principi de territorialitat, de manera que fou d'aplicació tant als romans de la part ostrogoda de l'Imperi com a la població pròpiament goda. Estructuralment, es compon de 154 succintes textos de *iura* i *leges*. Les fonts de l'edecte no hi són esmentades, però certament es feren servir com a *leges* els codis dioclecianus i sobretot el Codi Teodosià i les novel·les postteodosianes; i com a *iura* fonamentalment diversos passatges de Papinià, Ulpià i Gai i les *Pauli Sententiae*. Finalment, l'*editio princeps* (París, 1579) fou obra de Pierre Pithou.

La *Lex Romana Burgundionum*, "Llei romana dels burgundis", fou una llei promulgada pel rei Gundobad II dels borgonyons a principi del s. VI destinada a la població romana que habitava el sud-est de la Gàl·lia. Aquesta llei, el comentarista més il·lustre de la qual fou Grotius, també és coneguda com a *Papianus* i està estructurada en 47 títols, dividits en paràgrafs. Les seues fonts són, per un costat, certes constitucions dels Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià, i, per l'altre, uns fragments de les *Pauli Sententiae*, les Institucions de Gai i alguns passatges dels *Libri ad edictum* d'Ulpià.

La *Lex Romana Wisigothorum*, també coneguda com a *Breviarium Alaricianum*, fou promulgada a Tolosa el 506 pel rei visigot Alaric II, fill i successor d'Euric, per als seus súbdits d'Hispania i del migjorn de la Gàl·lia. Les circumstàncies de la seua composició ens són conegudes a través

del *Commonitorium* o *Auctoritas Alarici Regis* i la *subscriptio Aniani*. Es tracta d'un cos normatiu mixt que conté un gran nombre de constitucions del Codi Teodosià, les novel·les postteodosianes, alguns extractes dels Codis Gregorià i Hermogenià, l'*Epitome Gai*, les *Pauli Sententiae* i un text dels *Responsa* de Papinià, relatiu a pactes conjugals. Totes les constitucions imperials i els passatges de les Sentències de Paule hi figuren precedits d'una *interpretatio* o paràfrasi, que ha rebut la denominació d'*Interpretatio Wisigothica*. La llei conté una prohibició de tot el dret, *leges o iura*, no inclòs expressament. El *Breviarium* fou dret vigent entre els pobles germànics teòricament fins al s. VII, però la seua influència durà fins a la “recepció del dret romà” en el s. XII. L'*editio princeps* de la compilació fou obra de l'humanista Johann Sichardt a Basilea en 1528, que erròniament creia editar el Codi Teodosià. En aquesta primera edició també s'incloueren fragments de la *Lex Burgundionum* i escrits inèdits de Volusi Mecià, Ageni Úrbic i Juli Frontí. Durant el s. VIII, segle de la decadència de la dinastia merovingia, hi hagué, tanmateix, un cert floriment de la cultura jurídica en els ambients eclesiàstics i en fou fruit la confecció de diversos epítoms del Breviari. Aquests epítoms, incorporats en l'edició de Gustav Hänel, són per ordre cronològic els següents: *Epitome Aegidii*, *Scintilla*, *Epitome Guelferbytana*, *Epitome Monachi*, *Epitome Lugdunensis*, i la *Lex Romana Curiensis* o epítom de Saint Gall.

Per acabar, es troben els *Fragmenta Gaudenziana*, anomenats així en honor del seu primer editor i també coneguts com a *Capitula Holkhamer* o *Ordo mellifluus*. Consisteixen en una col·lecció miscel·lània de textos jurídics visigots, ostrogots, burgundis i justinianeus distribuïda en 14 capítols i que fou publicada per primera vegada a Bolonya en 1886 per Gaudenzi a partir d'un manuscrit llombard de final del s. IX o principi del X, còpia al seu torn d'un primordial manuscrit perdut de probable origen provençal de mitjan s. VI. Això no obstant, el problema històric dels Fragments no s'ha resolt encara. Els Fragments contenen l'*Epitome Aegidii*, constitucions del Codi de Justinià, novel·les de l'*Epitome Iuliani*, passatges de la *Pragmatica Sanctio pro petitione Vigilii*, un epítom de les Institucions de Justinià, el *Commonitorium* d'Alaric II, passatges de la *Lex Wisigothorum Reccessvindiana*, fragments de l'Edicte de Teodoric i de les lleis burgúndies i textos de procedència ignorada.

CORPUS IURIS CIVILIS

Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus orientà la seua acció política vers la restauració de l'antic esplendor de l'Imperi romà (*renovatio Imperii*) i amb tal finalitat escometé diverses empreses. En l'àmbit de la política exterior aconseguí reconquerir el nord d'Àfrica, la península Itàlica i el sud-est de la península Ibèrica. Ultra això, obtingué un gran succés diplomàtic amb l'acord de “pau eterna” amb la potència veïna de Pèrsia. En segon lloc, portà a terme una ingent activitat edilícia, especialment a l'anomenada ara Bizanci, la capital de l'Imperi —en són exemples l'erecció de la nova Basílica de Santa Sofia i de l'Església de Santa Maria de Blanquernes—. En tercer lloc, la seua política religiosa tingué com a aspiració la superació de la cada vegada més atjada divisió dogmàtica entre monofisites i ortodoxos, i per això es proposà de sotmetre l'Església al seu control. També en aquest aspecte són remarcables el tancament de l'Acadèmia d'Atenes el 529 i una agudització de la política antijueva. Finalment, la seua ambició més gran fou la relativa a l'àmbit jurídic i solament quant a aquest àmbit pot parlar-se veritablement de succés. El seu projecte, expressió d'un absolutisme legislatiu a ultrança, fou la confecció d'una magnífica compilació del dret vigent —que des de l'edició en 1583 per Denis Godefroy és coneguda com a *Corpus Iuris Civilis*— per a posar terme definitivament al complex ordenament jurídic bifront existent i harmonitzar una voluntat renovadora amb la tradició jurídica de la Roma clàssica que admirava. Els

preparatius d'aquesta compilació començarien tot seguit que Justinià comencés a governar el 527.

Del desenvolupament dels treballs conduents a la codificació tenim àmplia informació gràcies a les constitucions que figuren com a prefacs en el Digest, les quals són designades per les paraules amb què s'inicien. S'hi disposa l'execució de l'obra; el nomenament dels comissionats de les escoles de Berit i Bizanci que havien de dur a terme els treballs de compilació; i l'estructura i les parts que havien de compondre l'obra en el seu conjunt. A la constitució *Deo auctore* de 15 de desembre del 530 Justinià ordena al *magister officiorum*, Tribonià, a qui nomena ministre de justícia (*quaestor sacri palatii*), la constitució de la comissió que haurà d'emprendre la confecció d'una compilació, la qual s'haurà d'anomenar *Digesta* o *Pandectae* i haurà d'estar integrada fonamentalment per les obres dels juriconsults que gaudiren antany de *ius respondendi*. Justinià dona llicència als comissionats per a alterar o extractar els textos de la manera que tinguen per convenient. En la constitució *Omnem rei publicae* de 16 de desembre del 533 l'emperador s'adreça als professors (*antecessores*) de les escoles de Dret de Bizanci i de Berit i els instrueix sobre el mode i el mètode que hauran de seguir en el futur en relació amb l'organització dels estudis jurídics, ateses les obres ja compilades: el Codi, les Institucions i el Digest. En la constitució *Tanta*, també de 16 de desembre de 533, l'emperador ordena la publicació del Digest i la seua entrada en vigor el 30 de desembre del 533, al mateix temps que ordena l'entrada en vigor de les *Institutiones*, ja publicades el 21 de novembre.

La primera obra fruit de l'activitat compiladora fou el *Codex*. El 13 de febrer del 528 la constitució *Haec quae necessario* ordenà la creació d'una comissió que havia d'estar formada per deu juriconsults i presidida per Joan de Capadòcia, antic *quaestor sacri palatii*. Aquesta comissió s'havia d'encarregar de la recopilació en un cos únic de les *leges* contingudes en els Codis Gregorià, Hermogenià i Teodosià, així com de les Novel·les postteodosianes. La tasca fou enllestida amb prestesa i el 7 d'abril de 529 es publicà el *Codex* a través de la constitució *Summa rei publicae*, en què es disposà l'entrada en vigor del Codi el dia 16 d'abril d'aquest mateix any i la prohibició de fer servir textos legislatius no incorporats al Codi sota pena d'incórrer els contraventors en *crimen falsii*. Tant aquesta constitució com l'anterior ens són conegudes pel fet d'aparèixer com a prefacs del *Codex repetitae praelectionis*. Aquest primer còdex, anomenat *Codex vetus*, no ens ha arribat. A través de les constitucions *Tanta*, 1 i *Omnem* pr. s'ha pogut conèixer la seua estructura formal en dotze llibres. També gràcies a un paper, l'Oxy. 15, 1814, s'ha pogut saber l'índex de les constitucions compreses entre els títols 11 al 16 del llibre I del *Codex* i que aquest contenia la Llei de Cites i seguia en la seua organització i estructura el model del Codi Teodosià. També per la constitució *Deo auctore*, 5 se sap que seguia l'ordre de l'Edicte perpetu.

El 16 de novembre de 534 l'emperador Justinià ordenà en la constitució *Cordi nobis est* l'edició d'un nou codi, anomenat *Codex repetitae praelectionis*, el qual seria la postrema codificació de dret romà. Aquesta nova edició havia de substituir el *Codex vetus* perquè aquest havia esdevingut obsolet pel fet de no incloure les constitucions emanades entre el 529 i el 534 i, sobretot, perquè contenia la Llei de Cites, que era incompatible amb bona part del

dret jurisprudencial recollit en el Digest, obra llavors ja promulgada. S'hi disposà com a data d'entrada en vigor el 29 de novembre d'aquell mateix any.

És presumible, encara que no pot afirmar-se amb seguretat, que el nou *Codex* acollia les *Quinquaginta decisiones*, nom amb què són designades cinquanta constitucions promulgades per Justinià en la segona meitat del 530, aplegades en una col·lecció i emeses amb la finalitat d'actualitzar certes regles jurídiques obsoletes i de resoldre determinades qüestions controvertides. També s'incorporaren al nou Codi les constitucions de Justinià posteriors a la publicació del primer Codi. En l'elaboració del segon Codi intervingueren, segons informa la constitució *Cordi nobis est*, 2, a més de Tribonià, un altre juriconsult anomenat Doroteu i tres advocats de Bizanci de noms Joan, Mena i Constantí.

Formalment, el *Codex repetitae praelectionis* presenta la mateixa estructura que el *Codex vetus* i que els Codis Teodosià, Hermogenià i Gregorià. És dividit en dotze llibres: I. Fonts del dret i dret eclesiàstic; II-VIII. Dret privat; IX. Dret penal; i X-XII. Dret administratiu. Els llibres són dividits en títols rubricats i aquests en constitucions, disposades en ordre cronològic. Cadascuna de les constitucions és precedida d'una *inscriptio*, en què s'expressa en nominatiu el nom de l'emperador o emperadors emittents i en datiu el nom del destinatari o destinataris. Rere el cos dispositiu, que de vegades no és sinó una síntesi del contingut original de la constitució, segueix una *subscriptio*, en què s'indica el lloc i la data d'emissió.

Quant a la transmissió de l'obra, el manuscrit més antic del Codi de Justinià és un palimpsest del segle VI-VII, classificat com a *Veronensis* 62 i conservat a la Biblioteca capitular de Verona. Altres manuscrits posteriors són: el *Pistoriensis* 66 dels segles X-XI, el *Parisiensis* 4516 del segle XI, i el *Casinas* 49 dels segles XI-XII.

Poc després de la publicació del *Codex vetus*, Justinià es proposà un objectiu mai dut a terme abans i de molta més envergadura i complexitat: l'elaboració d'una gran obra antològica de la producció jurisprudencial capaç d'abraçar tot l'ordenament jurídic vigent. Tal magna obra hauria de representar la restauració del pensament jurídic clàssic amb les actualitzacions que calguessin i una *reductio ad unam consonantiam* del dret jurisprudencial harmonitzat amb les constitucions del *Codex*. Ara bé, per més que és inqüestionable l'orientació classicista del Digest de Justinià, no s'ha de sobreestimar aquesta, puix que el correctiu pràctic sobre les obres clàssiques hi és permanent i en moltes ocasions les solucions adoptades són les pròpies del dret postclàssic o àdhuc innovadores. Per altra banda, el significat del Digest no era sols el de ser una gran obra jurídica sinó que era més profund i ambiciós: el Digest era suposadament un factor d'unificació que unit a altres factors, com ara la recuperació dels territoris que antany eren sota la dominació romana, faria possible el ressorgiment de l'antic esplendor de l'Imperi romà. En la constitució *Deo auctore (de conceptione Digestorum)* de 15 de desembre de 530 Justinià encomanà a Tribonià la realització de l'obra, la qual havia d'anomenar-se per exprés desig imperial *Digesta* o *Pandectae* (Const. *Deo auc.* 12).

La comissió encarregada de l'elaboració del Digest hauria d'estar formada pel seu president Tribonià, pels professors de la Universitat de Berit, Doroteu i Anatoli; pels professors de la Universitat de Bizanci, Teòfil i Cratí; pel *comes sacrarum largitionum* o ministre del Tresor,

Constantí; i per onze advocats constantinopolitans: Mena, Esteve, Eutolmi, Prosdòcim, Leònides, Timoteu, Jaume, Constantí, Leonci, Joan i Plató (Const. *Tanta*, 9). En la constitució *Deo auctore* s'indicaren les directrius bàsiques de l'obra: 1a. Tot el dret antic acumulat durant gairebé mil cinc-cents anys havia de quedar reunit en 50 llibres. Aquests havien de dividir-se en títols, seguint l'ordre del Codi, així com el de l'Edicte perpetu (Const. *Deo auc.* 5); 2a. Tots els autors havien de gaudir de la mateixa autoritat sense preferència per cap en particular (Const. *Deo auc.* 5); 3a. Hi era permesa la utilització dels comentaris a Papinià d'Ulpià, Paule i Marcià (Const. *Deo auc.* 6), que abans havien estat rebutjats per la Llei de Cites de 426; 4a. S'hi atorgava als compiladors la facultat de modificar, sintetitzar, harmonitzar i evitar les repeticions en relació amb els textos dels jurisconsults (Const. *Deo auc.* 4, 7, 8 i 9); 5a. S'hi ordenava l'omissió de tot el dret caigut en desuetud (Const. *Deo auc.* 10); 6a. S'hi prohibia als compiladors de fer comentaris als passatges incorporats a l'obra (Const. *Deo auct.* 12); i 7a. S'hi ordenava la indicació dels títols i números dels llibres de les obres jurisprudencials en lletres i sense abreviacions (Const. *Deo auc.* 13). En síntesi, ultra les directrius formals la labor dels compiladors havia de consistir en l'enucleació, adaptació i renovació dels textos dels juristes clàssics. La refosa duta a terme no fou, però, massa incisiva, puix que foren mantinguts els nuclis clàssics dels textos antics.

Sobre aquestes bases, l'obra jurisprudencial fou conculsa en tres anys, un lapse temporal sorprenentment breu, sobretot si es té en compte que l'obra es compon de 750 milions de paraules, les quals representarien un llibre modern de 2000 pàgines. La publicació del Digest es produí per obra de la constitució *Tanta* o *Δέδωκεν* de 16 de desembre de 529 (*De confirmatione digestorum*), en la qual es disposà com a data d'entrada en vigor de la compilació el 30 d'agost mateix mes i any. La dita constitució també sancionà l'obra de les Institucions. La constitució prohibeix terminantment sota pena de *crimen falsitatis* l'afegit de comentaris o interpretacions de qualsevol classe. Únicament es permeté la traducció de l'obra al peu de la lletra (*κατά πόδα*) al grec o la simple addició de notes als títols per a la remissió a textos paral·lels (*παράτιτλα*). El material utilitzat per la comissió s'eleva a 1528 obres corresponents a 38 o 39 juristes d'entre els segles I aC i IV dC, les obres dels quals foren aprofitades, això no obstant, en molta desigual mesura. Efectivament, el jurista més ben representat en el Digest de bon tros és Ulpià amb un terç del total de la compilació. El segueix Paule, de qui els compiladors prengueren fins a una sisena part del total de fragments incorporats a l'obra. Onze dotzenes parts del Digest pertanyen únicament a obres de dotze juristes: Ulpià, Paule, Gai, Papinià, Modestí, Pomponi, Salvi Julià, Cervidi Escèvola, Javolè, Africà, Marcel i Marcià. Finalment, la dotzena part de l'obra restant correspon als altres vint-i-set juristes utilitzats en la confecció del Digest.

Els cinquanta llibres del Digest s'estructuren, tal com anuncia, descriu i justifica la constitució *Tanta* en els seus paràgrafs 2 a 8, en set parts: 1a. *Prota*: comprèn els llibres 1 a 4; 2a. *De iudiciis*: comprèn els llibres 5 a 11; 3a. *De rebus*: abraça els llibres 12 a 19; 4a. *Umbilicus*, anomenada així per a comprendre la part central de l'obra, aquesta part manca de coherència per la diversitat de les matèries que tracta i comprèn els llibres 20 a 27; 5a. *De testamentis*: en formen part els llibres 28 a 36; 6a. Dedicada a diverses matèries, com ara la *bonorum possessio* o generalitats sobre les obligacions i accions, abraça els llibres 37 a 44;

7a. Comença amb les estipulacions, conté els anomenats *terribiles libri* sobre delictes privats i crims públics i conclou amb els llibres relatius a la significació de les paraules i a les regles de dret (llibres 45-50).

Els llibres del Digest es divideixen en *títols*, aquests en *fragments* i aquests a llur torn en un *principium* i *paràgrafs* successius. Cada fragment s'inicia amb una *inscriptio*, la qual informa, sense abreviacions de cap mena, de l'autor i del número del llibre de l'obra de la qual s'ha extret el passatge.

Pel que fa a la transmissió del Digest el manuscrit més antic es conserva a Florència, d'on el nom de *Codex Florentinus* o *Littera Florentina* amb què és conegut; també és anomenat *Littera Pisana* perquè a la Biblioteca de Pisa fou trobat per Irneri aquest manuscrit, la ubicació anterior del qual fou probablement Amalfi. Té un enorme valor pel fet de ser pràcticament coetani a l'època de confecció del Digest, puix que data amb tota probabilitat de la segona meitat del segle VI o potser del principi del segle VII. Per ordre d'Irneri fou copiat i enviada la còpia a la Universitat de Bolonya. Posteriorment, el manuscrit fou traslladat a l'inici del segle XV a Florència. El manuscrit es troba des de 1786 custodiat a la *Biblioteca Medicea Laurenziana* d'aquesta ciutat. Un altre manuscrit del Digest és la *Littera Bononiensis* o *Littera Vulgata* o simplement *Vulgata*, cèlebre per haver estat l'utilitzat pels glossadors de Bolonya. És un manuscrit del segle X o XI, que reproduïx i corregeix de vegades el *Codex Florentinus*. Presenta la peculiaritat d'estructurar tripartidament el Digest: *Digestum vetus* (del llibre 1 al títol 2 del llibre 24), *Infortiatum* (del títol 3 del llibre 24 al llibre 38) i *Digestum novum* (del llibre 39 al 50). Un altre manuscrit interessant es conserva a la Biblioteca universitària de Pàdua. Tal manuscrit, relatiu al *Digestum vetus*, fou molt utilitzat per Theodor Mommsen en la seua reconstrucció del text original justinianeu.

El *Codex Florentinus* és precedit d'un índex, *Index auctorum* o *Index Florentinus*, consistent en un elenc d'autors i obres utilitzats en l'elaboració del Digest, índex que Justinià ordenà efectuar per a facilitar el coneixement del contingut del que ell anomenà *templum Iustitiae Romanae* (Const. *Tanta*, 20). Aquest índex ha ajudat molt els estudiosos a explicar com es portà a cap la composició del Digest. Per altra banda, l'índex ha sorprès la doctrina romanística pel fet que el Digest, per un costat, no recull totes les obres que aquell esmenta, i, per altre, sí que recull altres obres no citades per l'índex. Probablement, aquest fou confeccionat abans de l'elaboració del Digest i alguns dels materials previstos en ell foren finalment rebutjats i altres amb els quals no es comptava inicialment foren descoberts o tinguts en compte després.

L'extraordinària promptitud amb què es feu el Digest motivà que sorgiren especulacions sobre el mètode seguit pels compiladors en la seua confecció. En 1820 Friedrich Bluhme advertí, observant les *inscriptiones* dels fragments, que era recurrent el seguiment d'un cert ordre en l'exposició dels títols. En concret, sempre que s'hi incorporaven passatges dels comentaris *ad Sabinum* d'Ulpià, de Paule o de Gai tals passatges hi apareixien encapçalant el títol. El mateix s'hi esdevenia, però en aquest cas en segon lloc i a continuació dels comentaris a Sabí, quan els fragments procedien de comentaris *ad Edictum* d'Ulpià, Paule o Gai. Finalment, en tercer lloc figuraven en els títols fragments de les obres de *Responsa*,

Quaestiones o *Definitiones* de Papinià. D'aquesta manera, els compiladors ordenaven els fragments d'un títol en tres grups o masses de passatges consecutius, que Bluhme anomenà respectivament "massa sabiniana", "massa edictal" i "massa papiniana". La primera de les masses corresponia al dret civil, la segona al dret pretorià i la tercera a passatges de casuística corresponents a Papinià, és a dir, al jurisconsult considerat tradicionalment com el més autoritzat. No obstant això, la composició de les masses descrita no sempre és homogènia i s'ha d'entendre en termes genèrics. A més a més, no sempre figuren en un títol fragments de totes les masses i de vegades, si els fragments relatius a una massa eren més nombrosos, eren aquests els que s'exposaven en primer lloc en el títol. A les tres masses utilitzades s'afegia sovint una quarta, que fou anomenada "apèndix", constituïda per tretze obres, la qual sempre que apareix figura en el títol en darrer lloc.

A partir de la constatació de l'existència de les masses fou fàcil col·legir que el treball dels compiladors es feu sobre la base d'un esquema o índex prèviament dissenyat, per subcomissions encarregades de cadascuna de les masses. Els títols s'haurien compost amb els fragments compilats per cadascuna de les comissions seguint l'ordre de les masses sabiniana, edictal i papiniana. Una vegada conclòs el treball tot el material residual constituït de l'apèndix hauria estat afegit al final dels títols respectius. D'aquesta manera sorgí la **Massentheorie**, la qual proporciona una explicació versemblant a la velocitat del treball de la comissió redactora del Digest i continua sent actualment la teoria prevalent per a explicar el mètode fet servir pels compiladors en l'elaboració del Digest.

En 1900 Franz Hofmann intentà donar una explicació alternativa a la de Bluhme a l'extraordinària rapidesa en la composició d'una obra de la magnitud del Digest al mateix temps que feu una crítica gens indulgent a la tesi bluhmiana, crítica que seria contestada enèrgicament no per Bluhme, que ja havia finat llavors, sinó per Theodor Mommsen. En opinió de Hofmann, la Massentheorie i el treball per subcomissions no són suficients per a explicar la celeritat en la composició del Digest, atesa, en primer lloc, la interrupció dels treballs que amb tota probabilitat degué suposar la revolta social coneguda com a "Victòria" (*Niké*), protagonitzada pels dos bàndols de l'Hipòdrom, plegats excepcionalment en aquesta avinentesa, succeïda a Bizanci el 532 i que causà l'incendi de diversos edificis emblemàtics i fins i tot l'assalt al palau imperial; i atès, en segon lloc, que els passatges tinguts en compte pels compiladors havien de ser refets o interpolats per a llur adaptació als nous temps. D'aquesta manera, Justinià hauria falsejat la realitat en arrogar-se mentiderament la gesta de l'esbalaïdora rapidesa en la realització de l'obra. Per això, Hofmann manté com a explicació més versemblant l'existència d'una precedent compilació privada, una espècie de "**Predigest**", que seria aprofitat pels compiladors. Aquesta tesi d'una prèvia compilació privada del segle V fou en principi rebutjada però represa després per Ehrenzweig i Peters, els quals admeten, tanmateix, que tal compilació anònima prèvia o "Predigest" no és pas incompatible amb la dada objectiva de les masses detectada per Bluhme.

Certament, aquesta teoria del "Predigest" podria trobar un suport en la referència que es fa al llarg del passatge 1 de la constitució *Omnem* a uns *volumina*, una espècie de manuals per a ús dels estudiants a les universitats orientals. En aquest passatge Justinià justifica la necessitat de la compilació jurisprudencial davant les greus deficiències del sistema d'estudis de Dret.

Tals *volumina* escolàstics, que en cap moment són identificats per llur autor, podrien haver constituït la base del Digest de la mateixa manera que les Institucions de Gai foren el model de l'obra homònima de Justinià i els Codis dioclecianeus i el Teodosià ho foren del Codi. Arangio-Ruiz no és partidari d'un únic "Predigest" sinó de la preexistència de diverses compilacions i afirma que, a partir de la constatació del fet que l'emperador cita en la constitució *Omnem* 1 l'existència de compilacions escolàstiques preexistents que es corresponen amb les parts en què ell mateix divideix el Digest i que resulten de la concatenació dels més coneguts comentaris *ad Edictum* i *ad Sabinum*, es pot afirmar que aproximadament una quarta part del treball es podia considerar ja enllestit i que en relació amb els títols, dels quals els compiladors ja tenien a disposició la carcassa, la tasca de les subcomissions es reduí a enriquir la dita carcassa amb passatges de les obres menors. Els títols de les obres esmentades a la Const. *Omnem*, 1, que empra l'expressió *partes legum* per a referir-se al conjunt d'aquestes, que els estudiants feien servir en llurs estudis, coincideixen precisament amb els de les tres primeres parts en què es divideix el Digest. Així, *prima pars* o *Prota*, *pars de iudiciis* i *pars de rebus*. Per això, resulta versemblant que les *partes legum* haguessen estat compilacions per a ús dels escolars que els compiladors tingueren ben presents en la composició de llur obra de major envergadura.

Al capdavall, la diferència essencial entre les tesis de Hofmann i de Bluhme és que el primer nega que els compiladors fessen servir directament el material jurisprudencial i que llur labor basada en compilacions precedents hagué de ser per aquesta raó molt més senzilla, mentre que el segon sosté que els compiladors treballaren directament les obres jurisprudencials.

La tesi tradicional de Bluhme gaudí no sols del prestigiós suport de Mommsen, sinó que posteriorment ha estat revitalitzada per Honoré i Rodger, que hi han afegit l'ús pels compiladors d'un mètode de treball esglaonat, consistent en la formació de comissions i en la delegació en subcomissions. Es basen en el fet que un estudi del teixit formal del Digest permet d'advertir la intervenció de diverses mans identificables per llurs específics trets estilístics. A més a més, el treball en subcomissions autònomes podria explicar també la presència de textos geminats i de reiteracions negligides pels compiladors. Afegeix D'Ors que els compiladors no es valgueren exclusivament d'obres de jurisconsults sinó també de grans compilacions, potser parcials. No es pot donar una altra interpretació a les *partes legum* de què parla Justinià en la Const. *Omnem*, 1; tanmateix, la determinació de la importància d'aquestes compilacions prèvies en relació amb l'extensió del Digest solament serà possible quan la crítica d'interpolacions prejustinianeas arribe a un estat prou avançat per a poder separar amb seguretat tot allò que cal atribuir a cadascun dels compiladors que precediren els de Justinià. El descobriment de les quatre masses és una de les dades que es tenen com a més segures en la investigació romanística. Hi ha nombrosos estudis posteriors que així ho evidencien. Nogensmenys, la qüestió tocant a la composició del Digest no es troba en absolut resolta. Més recentment s'ha tornat a qüestionar la tesi bluhmiana. Efectivament, hi ha a hores d'ara alguns autors que s'inclinen més cap a la tesi de Hofmann. És el cas, per exemple, de Cenderelli, que es resisteix a acceptar la versemblança d'un treball globalment efectuat pels sols compiladors justinianeus. La seua hipòtesi és que el treball dels compiladors es basà en materials obtinguts a partir d'una tasca de buidatge i fitxatge de

materials de *iura* duta a cap pels comissaris de Teodosi II que, projectada el 429 dC, no culminà mai en una compilació de jurisprudència.

La tercera de les obres que componen el corpus jurídic justinianeu són les **Institucions**. Justiniana encomanà la redacció d'aquesta obra amb una finalitat normativa i alhora didàctica a Tribonià, Teòfil i Doroteu. A diferència de les obres anteriors cap constitució establí formalment la confecció de l'obra. Les *Institutiones* foren publicades per la constitució *Imperatoriam Maiestatem* de 21 de novembre de 529, la qual figura també com a prefaci de l'obra. Les Institucions s'inspiraren en l'obra homònima de Gai, en les *Res cottidianae* del mateix jurista i així mateix en totes les Institucions dels antics i en obres d'altres molts juristes segons informa la constitució *Imperatoriam*. Les *Institutiones* foren confirmades per la constitució *Tanta*, 23 i la constitució *Omnem* pr. els atribuï un valor propedèutic en els estudis de Dret. L'obra presenta formalment la mateixa estructura formal quadripartida de les Institucions de Gai així com la seua divisió en tres parts: *personae*, *res* i *actiones*; tanmateix, a diferència de les Institucions de Gai, en què el tractament de les obligacions conclou en el llibre III, en les de Justiniana continua al llarg dels primers cinc títols del llibre IV i és a partir del V quan s'inicia l'exposició de les accions. Una altra diferència és que l'obra justiniana dedica al dret criminal l'últim títol del llibre IV, mentre que aquest no apareix en l'obra gaiana. Els llibres institucionals són dividits en títols precedits d'una rúbrica relativa a la matèria que tracten. Els títols a llur torn són subdividits en paràgrafs. Les *Institutiones* es basen en material jurisprudencial i també contenen referències a diverses innovacions legislatives, especialment a les degudes al mateix Justiniana. L'obra es desenvolupa a través d'un discurs únic i sense cap referència a les fonts jurisprudencials tingudes a la vista.

La constitució *Cordi nobis est*, relativa a la publicació del *Codex repetitae praelectionis*, contenia en el seu paràgraf 4 la previsió de fer una compilació de les constitucions imperials que es promulgassen després del *Codex*. Les noves constitucions o **Novellae** foren redactades majoritàriament en llengua grega, i temàticament hi predominen les qüestions de dret públic: dret eclesiàstic, militar, processal, administratiu i penal. D'entre les concernents al dret privat destaquen, sens dubte, les Novel·les 118 a 127, relatives a la successió intestada, les quals introduïren importants innovacions en aquest camp. Des del punt de vista formal les Novel·les de Justiniana apareixen precedides generalment, a diferència de les constitucions del *Codex*, d'un *praefatio* explicatiu de les raons que han motivat la constitució i conclouen amb un *epilogus*. Presenten, així mateix, una *inscriptio* i una *subscriptio*. El cos dispositiu de les Novel·les s'estructura en *capita*, "capítols", dividits de vegades en paràgrafs. El mandat imperial de formar una compilació no es dugué a terme, però les Novel·les de Justiniana sí que foren reunides, en canvi, en diverses col·leccions privades. Les principals foren les següents: l'anomenat *Epitome Iuliani*, redactat en llatí per un professor constantinopolità de nom Julià encara en vida de Justiniana, entre els anys 529 i 534, immediatament després de la *Pragmatica sanctio* de 529. El compendi conté 124 constitucions, tot i que hi ha dues constitucions repetides. La segona col·lecció ha rebut la denominació de *Collectio Graeca*; fou enllestida probablement en temps de Tiberi II, entre 578 i 582, i és la que reuneix més constitucions: 168. Aquest compendi redactat en grec comprèn no sols les constitucions promulgades per Justiniana, sinó també unes quantes de les dels seus successors Justí II i Tiberi II. La tercera col·lecció és la coneguda amb el nom d'*Authenticum* o en plural *Authentica*. Es

tracta d'una col·lecció de 134 novel·les en grec i traduïdes al llatí, tret d'algunes redactades directament en llengua llatina, realitzada al voltant de l'any 1000. El nom d'“Autèntiques” deriva de l'aval de llur autenticitat conferit pels glossadors bolonyesos i particularment per Irneri. Aquest compendi de novel·les substituï a partir del segle XI l'*Epitome Iuliani*.

El 529 Justinià promulga una pragmàtica a instància del papa Vigili, la *Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii*, en virtut de la qual s'estén a la província itàlica, recentment annexionada a l'Imperi bizantí, la vigència de la compilació justiniana així com la de les novel·les promulgades fins aquest moment per Justinià. La compilació de Justinià vigí a territori itàlic durant un breu lapse de temps fins a la caiguda de la península en poder dels longobards, els quals reimplantaren el *Breviarium* d'Alaric II. En la resta de les antigues províncies de l'Imperi romà occidental es mantingué en vigor el dret teodosià.

Una vegada tractat el conjunt del *Corpus Iuris* de Justinià, la principal font de coneixement del dret romà, cal referir-se ara al principal problema que ha plantejat aquesta obra als investigadors des d'antany. És el problema de les **interpolacions**. Que hi hagué alteracions dels fragments manlevats de les obres jurisprudencials és una dada objectiva i fora de discussió, atès que l'alteració dels textos dels juristes clàssics fou una de les directrius traçades pel mateix Justinià per a l'elaboració del Digest i també del Codi. Així, en la constitució *Tanta*, 10 s'assenyala que s'ha afegit o llevat i s'ha ajustat a les regles més justes tot el que en les lleis dels prudents resultava superflu, imperfecte o menys convenient. S'hi diu també que és molt i molt important el que s'ha transformat per raons pràctiques (*quia multa et maxima sunt, quae propter utilitatem rerum transformata sunt*); que s'ha corregit i millorat, àdhuc en constitucions imperials conservades en els antics llibres; i que s'ha mantingut en les esmenes tot el que era convenient i necessari per a la veritat de les lleis. L'autorització imperial per a fer alteracions en els passatges de les obres jurisprudencials era certament de sentit comú i no exclouïa la gran reverència envers el que és antic que confessava professar Justinià. Les raons són lògiques: es farien servir textos molt antics, fins i tot els dels juristes més utilitzats i més pròxims en el temps, com ara Ulpià o Paule, ja es remuntaven aleshores a tres segles d'antiguitat, i calia tenir en compte els canvis no sols jurídics sinó també socials i de tota mena produïts des de llavors i la desuetud i l'anacronisme de moltes institucions. Cal afegir-hi l'existència sovint d'opinions discrepants entre els juristes, raó per la qual calia ara harmonitzar les dites opinions ara prendre partit per alguna.

En el segle XV naix la inquietud per les alteracions justinianeas. Anteriorment, l'obra de Justinià era contemplada com a font del dret, tal qual es mostrava, per les escoles dels glossadors i dels postglossadors. Amb Alciat i en general els humanistes de l'anomenada “Escola Culta” comença l'interès científic pel descobriment dels “tribonianismes” (*emblemata Triboniani*), és a dir, els canvis operats pels compiladors del Digest en les obres dels juristes clàssics.

La pandectística s'interessà dogmàticament pel dret justinianeu, al qual considerà com una mena de “koiné jurídica” de les diverses nacions i obvià així la qüestió del dret clàssic latent en la compilació justiniana. És a la darrerria del segle XIX i principi del segle passat quan la mateixa recerca de les interpolacions esdevé un corrent metodològic i l'atenció dels

romanistes se centra en el descobriment del dret romà clàssic a partir de l'obra justiniana. Però els excessos maximalistes de l'interpolacionisme, que motivaren l'ús de l'expressió despectiva “caça d'interpolacions” (*Interpolationenjagd*) per a descriure l'activitat de la ciència romanística, ha conduït actualment a una major cautela a l'hora d'afirmar la presència d'interpolacions que no siguin alteracions purament formals, retocs deguts a l'abreviació o al fraccionament d'un passatge més llarg, modificacions estilístiques o simples errors gramaticals, sinó que representen una incompatibilitat, un canvi o una innovació deliberada en relació amb el dret clàssic o que de qualsevol altra manera siguin significatives exegetícament. Pel que fa al cas concret de l'existència d'opinions discrepants dels juristes o antinòmies presents en el Digest, actualment es tendeix a considerar que més que d'interpolacions es tracta de vegades de divergències entre els juristes, degudes a llur pròpia idiosincràsia, ideologia, situació social i altres factors de diversa índole.

Gràcies a les obres palingenèsiques d'Otto Lenel: *Das Edictum perpetuum* de 1883 —més interessant és la seua definitiva tercera edició de 1927— obra que constitueix un intent de reconstrucció de l'Edicte perpetu codificat per Salvi Julià en 138 dC; i la *Palingenesia Iuris Civilis* de 1889, on es relacionen tots els passatges dels juristes clàssics utilitzats pels compiladors seguint l'ordre que degueren tenir originalment les obres d'on foren extractats, s'ha aconseguit tenir una visió panoràmica de l'obra jurisprudencial clàssica que ajuda a detectar la presència d'alteracions substantives provinents dels compiladors justinians.

A més de l'ajut que proporcionen les obres lenelianes per a la detecció d'una interpolació a partir d'un argument sistemàtic, també és possible el diagnòstic d'interpolacions a través d'altres tipus d'arguments. En primer lloc, un argument lògic: la incoherència interna d'un passatge permet de sospitar amb fonament la presència d'una interpolació. En segon lloc, els defectes sintàctics i gramaticals poden també obeir a una alteració o ser en altres ocasions simples errors de còpia o d'ús incorrecte de la llengua llatina. En tercer lloc, la comparació amb una altra versió del mateix passatge present en un altre lloc de la compilació justiniana —el cas dels textos geminats— o en una altra obra o fragment relicte d'aquesta pot palesar l'existència d'una interpolació. Per exemple, la comparació entre els passatges de les Institucions de Gai incorporats al Digest amb l'obra de Gai coneguda a través del manuscrit de Verona ha permès d'identificar algunes interpolacions. Finalment, a partir del Codi de Justinià es poden conèixer interpolacions per la necessitat d'adaptació dels textos clàssics a les innovacions legislatives i en altres ocasions és el mateix Justinià qui ens informa directament de la supressió d'institucions o de llur fusió o reforma, i això després ha permès de seguir fàcilment el rastre de les adaptacions dels textos a aquelles vicissituds.

DRET ROMÀ I *IUS COMMUNE* EUROPEU

La influència del dret romà en el món modern és immensa. El dret romà constitueix la base dels sistemes jurídics de molts països, no sols d'aquells que històricament formaren part de l'Imperi romà sinó també de molts altres de tots els continents. Es pot trobar l'empremta del dret romà tant en el vessant teòric d'aquells sistemes —els conceptes, les institucions,

les regles i els principis jurídics— com en el pràctic i tècnic —el procediment o l’anàlisi casuística.

El dret romà no sols tingué una primera vida com a dret vigent, com a *ius Romanum*, “dret dels romans”, sinó també una segona vida, que comença a la fi del segle XI, com a *ius commune*, “dret comú”, consistent en una tradició compartida per la major part dels països europeus de conceptes i estructures jurídiques. Abans d’aquest moment històric, després de la mort de Justinià I en 565 dC —data final convencional del dret romà històric—, començà a l’antiga part oriental de l’Imperi romà un procés de declivi de la ciència jurídica. La cultura jurídica s’hi limità a la pràctica forense i a obres jurídiques de síntesi i simplificació, de paràfrasi o de traducció de la codificació justiniana. A la fi del segle IX hi ha un intent de recuperar l’esplendor de l’antic dret justinianeu a través d’una obra, iniciada per l’emperador de Bizanci Basili I el Macedoni i completada i promulgada en 887 pel seu fill Lleó VI: **Les Basíliques** (*ta Basilikhá*): una paràfrasi grega de les compilacions justinianeas amb comentaris interpretatius de juristes en forma de notes i escolis més un recull de lleis posteriors dels segles VI-IX. Per llur costat, als regnes romanobàrbars, sorgits a l’antiga part occidental de l’Imperi romà des de l’any 476, amb unes codificacions amb major o menor presència del llegat jurídic romà o romà vulgar, l’activitat jurisprudencial s’aturà completament i es perdé la memòria de les grans obres del dret romà.

L’inici de la segona vida del dret romà representa alhora el naixement de la ciència jurídica europea. L’esdeveniment desencadenant fou el descobriment a la ciutat d’Amalfi a la fi del segle XI d’un manuscrit del Digest de Justinià del segle VII, que fou portat a Pisa i que des del segle XV es troba a la Biblioteca Laurenziana de Florència, raó per la qual és conegut com a *Littera Florentina*. El redescobriment de l’obra de Justinià desencadenà el renaixement de l’interès intel·lectual per l’antic dret romà. Aquest fenomen, conegut tradicionalment com a “**recepció del dret romà**”, marcà decisivament el desenvolupament posterior del dret en els països europeus. A partir de còpies d’aquell manuscrit, **Irneri**, fundador de l’**Escola de Bolonya**, hi començà a ensenyar gramàtica i retòrica amb passatges del Digest als quals afegia de vegades comentaris dits “**glosses**”; tanmateix, l’interès i l’ensenyament acabà centrant-se en el comentari pròpiament jurídic dels textos. Nasqué així l’**escola dels glossadors** i l’escola de Bolonya esdevingué el primer centre europeu d’estudi universitari del Dret. L’exegesi dels glossadors no tingué com a objectiu la depuració ni la crítica de l’autenticitat dels textos, l’autoritat dels quals era considerada absoluta i inqüestionable, sinó copsar llur sentit fent servir a l’efecte la gramàtica i la lògica aristotèliques. **Acursi** reuní en 1227 les glosses i exegesis de tots els glossadors precedents en una obra coneguda com a *Glossa ordinaria* o *Magna glossa*.

Als glossadors seguiren els **postglossadors**, nom que sovint rep l’escola de juristes que de mitjan segle XIII fins al XV dominà l’estudi del dret civil. Tant a aquests juristes, també majoritàriament d’origen itàlic, com a llurs predecessors, els glossadors, fou deguda la creació d’un *ius commune* a la baixa edat mitjana, i gràcies a ells s’assolí la vella aspiració dels glossadors de fer del dret romà el dret comú de la cristiandat. Tractaren d’ajustar els drets locals al dret romà justinianeu, atès el seu valor paradigmàtic, al mateix temps que tenien en compte com a fonts el dret consuetudinari, el dret estatutari i el dret canònic. Si

L'objectiu fonamental dels glossadors era aclarir el tenor dels textos i el coneixement del dret romà tal com apareixia reflectit en les obres justinianeas, el dels postglossadors, amb una visió més moderna i sistemàtica, fou el de fer comentaris, per la qual cosa també són coneguts amb el nom de “comentaristes”, adreçats a l'àmbit forense i amb el propòsit d'aplicar a les necessitats socials i econòmiques del moment les prescripcions del dret romà o d'altres normes harmonitzades amb les romanes. Glossadors i comentaristes comparteixen l'esperit acrític, la submissió a l'autoritat dels textos (*ratio scripta*), l'absència d'una visió panoràmica i el mètode casuístic. Els comentaristes de més anomenada foren **Durante**, **Cino de Pistoia**, el seu deixeble **Bartolo de Saxoferrato**, un dels més eminents juristes de tots els temps, i el deixeble d'aquest **Baldo de Ubaldi**.

Amb l'humanisme jurídic i l'**Escola Culta** (segles XV-XVI) el dret romà fou també *ius commune*, però en un sentit diferent: ara el dret romà és un paradigma, un dret modèlic al qual es recorre per a la formació i integració dels emergents drets nacionals. El dret romà com a dret comú constitueix un dels fonaments de la comuna civilització europea del Renaixement. L'objectiu de l'**humanisme jurídic** fou la restauració de les fonts del dret romà mitjançant un mètode filològic d'anàlisi per tal de descobrir llur tenor original i situar els textos en llur context històric. Aquest mode historicista d'estudiar els textos romans, dit *mos Gallicus* per haver estat França a l'avantguarda, s'oposa al dogmatisme de glossadors i postglossadors (*mos Italicus*) en rebutjar l'autoritat incontestable de la literalitat de la compilació justiniana. Per als humanistes calia esbrinar el pensament originari dels antics juriconsults, que a parer d'ells havia estat manipulat en bona part pels compiladors justinianeus; i situar els textos jurídics en llur dimensió històrica i no traslladar-los a la ben diversa realitat històrica present. Per tant, els humanistes volien restituir el sentit original dels textos jurídics romans i qüestionaven la validesa del dret romà com a dret positiu. Els grans representants de l'humanisme jurídic foren **Cujas**, **Godefroy**, **Donellus**, **Budé**, **Alciat** i **Zasius**. Durant el segle XVII i fins a l'inici del XVIII es revigoritzà a Holanda l'humanisme jurídic a través de l'anomenada “**Escola de la Jurisprudència Elegant**”, el precursor de la qual fou **Vinnius**. A Espanya cal destacar **Antonio Agustín** i **Nebrija** i ja en el segle XVIII **Gregori Maians** i **Siscar**.

El *mos Gallicus* fou blanc de dures crítiques pels nous corrents de pensament jurídic dels segles XVII i XVIII, per als quals l'eix de l'especulació jurídica havia de ser el dret natural, no pas el dret romà. Segons els jusnaturalistes, de poc servia la reconstrucció històrica del dret romà si el fonament del dret es trobava en la raó humana, en la mateixa naturalesa de l'home. El **jusnaturalisme racionalista** té, doncs, una concepció nomotètica de la naturalesa, és a dir, el dret prové de la mateixa naturalesa i s'hi accedeix a través de la raó. Aquesta concepció suposa l'aplicació del racionalisme matemàtic cartesà al dret. En efecte, el jusnaturalisme postula l'existència d'un dret natural com a conjunt de regles jurídiques i de valors eticosocials universals, el fonament dels quals es troba en la mateixa naturalesa racional de l'home. Aquest dret és autosuficient, no requereix un fonament religiós ni autoritat, i la seua existència s'explica per la tendència instintiva de l'ésser humà a la sociabilitat. La relació dels jusnaturalistes amb el dret romà no és la d'un contacte directe amb els textos per a glossar-los o analitzar-los críticament; tampoc, emperò, mostren una actitud hostil o de rebuig, ja que els jusnaturalistes consideren el dret romà com un model

admirable, un dret pròxim a l'ideal, una excel·lent matèria primera aprofitable si s'exposa d'acord amb l'abstracta sistemàtica racionalista. Així, per exemple, exaltaren el valor de la jurisprudència romana com a precedent i també per la seua analogia amb el mètode científicomatemàtic racionalista. Són representants destacats d'aquest corrent **Grotius** i **Pufendorf**, entre d'altres. L'aspiració del racionalisme jurídic de finals del segle XVII i del segle XVIII fou la **codificació**, entesa no com una mera recopilació de normes sinó com una exposició del dret vigent d'acord amb un entramat jeràrquic i lògic de regles que a partir d'unes primeres regles axiomàtiques i absolutes, obtingudes per la raó natural, permet per successives deduccions lògiques d'arribar a solucionar qualsevol hipòtesi pràctica imaginable.

En començar el segle XIX, el dret romà tornà a ser objecte d'un entusiasta interès per part del moviment de reacció contra la codificació i les seues implicacions: l'absolut predomini de la cultura jurídica pràctica en paral·lel al desdeny envers la ciència del dret, la pràctica vinculació dels jutges al tenor literal de les lleis i el fet d'afavorir el racionalisme jurídic a través del legalisme absolut les polítiques autoritàries. Emergeix novament una concepció historicista i antipositivista del dret de la mà de l'**Escola Històrica del Dret**, el màxim representant de la qual fou **Savigny**. Segons ell, la codificació congela el permanent procés formatiu del dret, paralitza la ciència jurídica i impedeix, finalment, el seu progrés i millorament. El fonament de tota aquesta crítica és la concepció romàntica del dret com a producte de l'esperit popular (*Volkgeist*) i no com a obra de la raó; per això, la font fonamental del dret és el costum, no pas la llei, com ho fou en el dret romà arcaic i clàssic. També Savigny argumentà que sense el dret romà no hauria estat possible el desenvolupament del dret alemany perquè aquell n'és element constitutiu i que tampoc els drets municipals alemanys són comprensibles si obviem llur relació amb el dret romà. Savigny és autor d'una obra titulada *System des heutigen Römischen Rechts*, "Sistema de dret romà actual", on el dret romà és presentat com el principal element integrant del dret privat alemany, que havia penetrat a Alemanya per via consuetudinària i que s'hi havia consolidat no pas per imposició sinó per la persuasió del seu valor científic. El dret romà també era l'element comú dels drets de les nacions europees des dels temps ja llunyans de la recepció medieval. El "Sistema" de Savigny representa, en definitiva, la utilització del dret romà com a base per a l'elaboració científica d'un sistema actual de conceptes de dret privat.

Els juristes deixebles de Savigny reberen la denominació de "**pandectistes**" en virtut de la denominació que donaren recurrentment a llurs tractats de dret: *Pandectae*, fent honor a l'obra de Justinià dita "Digest" o "Pandectes". El propòsit de la **Pandectística** fou la creació d'una teoria general del dret privat sobre la base del dret romà, més concretament del *Corpus Iuris Civilis*, sobre el qual es basava el dret comú. **Windscheid**, un dels pandectistes més conspicus, defineix el "dret de Pandectes" com "el dret privat comú alemany d'origen romà". Les tasques dels pandectistes eren la determinació del text original del *Corpus Iuris Civilis*, a continuació, l'abstracció de principis generals i la construcció sistemàtica a partir del material justinianeu. Un altre eminent pandectista fou **Puchta**, creador del mètode de la "jurisprudència de conceptes". La Pandectística fou el resultat de l'evolució de l'historicisme jurídic cap al cientisme jurídic o **positivisme científicjurídic**, és a dir, cap a una concepció del dret que fa derivar les normes jurídiques exclusivament de conceptes estrictament jurídics. El positivisme científic inspirà el Codi civil alemany (BGB) de 1900,

fins al punt que la seua primera redacció fou pràcticament una transliteració en forma articulada de l'obra de Windscheid *Lehrbuch des Pandektenrechts*, “Manual de dret de Pandectes”, amb la qual cosa es pot dir que el dret romà esdevingué font directa de dret positiu.

Però el positivisme científic fou eclipsat pel **positivisme jurídic**, el qual tingué moltes ramificacions: l'Escola de l'Exegesi a França, l'Escola del Dret Comparat a Alemanya, o l'Escola Analítica a Anglaterra. El positivisme científic feia derivar el dret exclusivament dels conceptes teòrics elaborats científicament, mentre que el positivisme jurídic esgota el dret amb les normes emanades de l'Estat, amb els imperatius legals. La conseqüència fonamental de la victòria del positivisme jurídic en el pensament jurídic occidental fou el monopoli del dret per l'Estat i, pel que fa al dret romà, l'aïllament d'aquest de la praxi jurídica i el seu confinament definitiu al vedat de les ciències de l'Antiguitat.

El triomf del positivisme jurídic provocà el retorn de l'historicisme humanista en l'estudi del dret romà a través del corrent anomenat **neohumanisme**, l'objectiu del qual és la fidel reconstrucció del dret romà, especialment del dret clàssic. La seua manifestació més sobresortint fou a la fi del segle XIX i primeres dècades del segle XX l'anomenada **crítica d'interpolacions**. Entre els representants d'aquest corrent cal esmentar Mommsen, Lenel, Mitteis i Gradenwitz, entre d'altres. De llavors ençà la depuració de les fonts jurídiques a conèixer el dret romà en el seu estat prísti ha estat una de les principals activitats dels romanistes.

En les darreres dècades del segle XX s'han obert pas dos nous corrents metodològics en la romanística: el **neopandectisme** i el **comparatisme històric**. Tals corrents representen un revulsiu davant la crisi del dret romà que suscità el positivisme jurídic i una alternativa al neohumanisme, causant del capsulament científic del dret romà i del distanciament dels romanistes de la resta de juristes. El propòsit d'ambdós corrents és mostrar el valor i la utilitat que pot tenir el dret romà i els estudis romanístics en l'actualitat, especialment davant la possibilitat de la construcció d'un dret privat europeu, ço és, d'un nou **ius commune europeu**, per al qual el dret romà no sols és pressupòsit sinó també pot ser un eficaç instrument.

Un nou *ius commune Europaeum*?

En el si de la Unió Europea s'han produït en les darreres dècades del segle XX diverses iniciatives d'unificació del dret privat a escala europea. La primera iniciativa fou institucional i provingué d'una Resolució del Parlament Europeu de 26 de maig de 1989, en què s'exhortà els estats membres a un esforç d'harmonització de llurs drets privats i també s'hi disposà l'inici dels treballs preparatoris per a la confecció d'un **Codi de Dret Europeu**. Una altra Resolució del Parlament de 1994 i una Proposta de Resolució de 2001 insistiren en la necessitat d'unificar els drets privats dels estats membres. Abans, però, d'aquestes resolucions parlamentàries d'harmonització jurídica, caldria destacar altres iniciatives de caràcter doctrinal adreçades a la mateixa finalitat: una iniciativa de *soft law* o d'unificació de principis: es tracta dels treballs de les tres Comissions sobre dret contractual europeu presidides pel professor Ole Lando de la Universitat de Copenhaguen que, seguint els passos dels principis UNIDROIT sobre contractes comercials internacionals, concloueren amb l'elaboració d'un sistema complet de principis de dret contractual europeu; i una iniciativa de codificació jurídica: en 1989 se celebrà a Pavia un Congrés sota la direcció de Giuseppe Gandolfi i amb participació de representants de tots els països de la llavors encara anomenada Comunitat Econòmica Europea,

en què es tractaren de fixar les bases per a l'elaboració doctrinal d'un Codi Europeu de Contractes a partir de dos pressupòsits de comuna acceptació: el reconeixement del principi d'autonomia de la voluntat com a principi vigent a tots els països i el reconeixement del llegat jurídic romà present en major o menor mesura en els ordenaments jurídics dels estats membres. En el Congrés s'acordà la confecció del Codi agafant per base el Llibre IV del Codi civil italià de 1942 i el *Contract Code*, obra de Harvey Mc Gregor, considerades les obres més representatives respectivament dels sistemes del Civil Law i del Common Law. En 1993 es creà també l'anomenada Acadèmia de Jusprivatistes Europeus de Pavia, que ja ha elaborat un avantprojecte de la part general d'un futur Codi europeu de contractes. Nogensmenys, malgrat aquests esforços, no sembla encara massa factible que per una via o per una altra el dret privat europeu, tot i limitat als contractes, esdevinga a curt termini una realitat i es pugui parlar d'un autèntic *ius commune europaeum*.

—•••—
ius commune.

MÀXIMES I DEFINICIONS CITADES

Ius est ars boni et aequi.

El dret és la tècnica del que és bo i equitatiu.

(Cels: D. 1, 1, 1 pr.)

Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.

Els preceptes del dret són aquests: viure honestament, no perjudicar l'altre i donar a cadascú el que és seu.

(Ulpià: D. 1, 1, 10, 1 i I. 1, 1, 3)

Ius praetorium est quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam.

El dret pretorià és el que per causa d'utilitat pública introduïren els pretors per a corroborar, suplir o corregir el dret civil.

(Papinià: D. 1, 1, 7 pr.)

Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem.

És dret públic el que es refereix al govern de la república; és dret privat el relatiu a la utilitat dels particulars.

(Ulpià: D. 1, 1, 1, 2 i I. 1, 1, 4)

Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit.

El dret natural és el que la naturalesa ensenyà a tots els animals.

(Ulpià: D. 1, 1, 1, 3 i I. 1, 2 pr.)

Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur.

És dret de gents el que fan servir els pobles humans.

(Ulpià: D. 1, 1, 1, 4)

Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi.

La justícia és la constant i permanent voluntat de donar a cadascú el que és seu.

(Ulpià: D. 1, 1, 10 pr. i I. 1, 1 pr.)

Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia.

La jurisprudència és el coneixement de les coses divines i humanes, la ciència del que és just i injust.

(Ulpià: D. 1, 1, 10, 2 i I. 1, 1, 1)

Quod principi placuit legis habet vigorem.

El que plagué al príncep té força de llei.

(Ulpià: D. 1, 4, 1 pr.)

Mores sunt tacitus consensus populi longa consuetudine inveteratus.

Els costums són un tàcit acord del poble arrelat per una llarga pràctica.

(Ulpià: UE. 1, 4)

Fas lex divina est, ius lex humana.

Fas és el dret diví i *ius* el dret humà.

(Isidor de Sevilla: *orig.* 5, 2, 2)

Lex est quod populus iubet atque constituit.

Llei és el que el poble ordena i estableix.

(Gai.: 1, 1, 3)

Plebiscitum est quod plebs iubet atque constituit.

Plebiscit és el que la plebs ordena i estableix.

(Gai.: 1, 1, 3).

Lex est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu.

La llei és el manament general del poble o de la plebs proposat pel magistrat.

(Aulus Gel·li: 10, 20, 2)

Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere.

Les respostes dels jurisperits són les afirmacions i les opinions d'aquells autoritzats a indicar el dret.

(Gai.: 1, 1, 7)

Senatus consultum est, quod senatus iubet atque constituit.

Senatconsult és el que el senat ordena i estableix.

(Gai.: 1, 1, 4)

Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit.

Constitució del príncep és el que l'emperador estableix per decret, per edicte o per carta.

(Gai.: 1, 1, 5)

Principals abreviacions d'obres jurídiques romanes

C.: Codi de Justinià.

CT.: Codi teodosià.

D.: Digest de Justinià.

Gai.: Institucions de Gai.

I.: Institucions de Justinià.

N.: Novel·les de Justinià.
NT.: Novel·les postteodosianes.
UE: Epítom d'Ulpià.